

'Ik brand van verlangen naar Rome' *Cicero's correspondentie tijdens zijn gouverneurschap van Cilicië*

Hetty van Rooijen-Dijkman

In februari 51 v.Chr. krijgt Cicero tot zijn grote schrik van de senaat het beheer over de Romeinse provincie Cilicië in Klein-Azië toegewezen, voor de periode juli 51 t/m juni 50. Weggaan uit Rome, zelfs uit Italië, is wel het laatste wat hij wil. Zuchtend en klagend neemt hij deze enorm vervelende klus (*ingens molestia*) op zich. Daarbij klampt hij zich vast aan de gedachte dat het maar om één jaar gaat.

Wanbeheer van provincies was in de 1ste eeuw v.Chr. een wijdverbreid euvel geworden. De afpersingsprocessen waren niet van de lucht. Cicero won zijn grootste faam als redenaar door zijn aanklacht tegen Verres (70 v.Chr.), die de provincie Sicilië de jaren daarvoor had leeggeplunderd. De wantoestanden werden in de hand gewerkt door toenemende corruptie bij de jaarlijkse verkiezingen. Kandidaten voor de ambten van praetor of consul betaalden grote sommen smeergeld, die ze onmiddellijk na hun ambtsjaar wilden terughalen uit de hun toegewezen provincie. Om deze vorm van misbruik tegen te gaan besloot de senaat in 53 v.Chr. aan magistraten pas vijf jaar na hun ambtsjaar een provincie toe te wijzen. Voor het jaar 51 moest dus gezocht worden naar oud-consuls en oud-praetoren die de afgelopen vier jaar geen provincie hadden bestuurd. En zo viel voor de niet onbelangrijke grensprovincies Cilicië en Syrië de keus op de twee oud-consuls Cicero en Bibulus: Cicero lootte Cilicië en Bibulus Syrië.

Cicero had het gouverneurschap van een provincie nooit geambieerd. Zijn ideeën over provinciebeheer had hij op schrift

gesteld in een brief aan zijn broer Quintus, toen deze enige jaren gouverneur van Asia (West-Klein-Azië) was. In deze brief (*ad Quintum fratrem* I 1), geschreven in 60, maant hij hem tot zelfbeheersing en onbaatzuchtigheid. Hij houdt hem als ideaal voor ogen 'dat de bevolking niet door jouw reizen wordt geterroriseerd, door jouw uitgaven leeggezogen, door jouw komst verschrikt. Dat waar je ook komt, officieel en privé grote vreugde heerst, omdat de stad een hoeder welkom heet en geen tiran, en het huis een gast en geen plunderaar.' Zijn brief bevat de veelzeggende uitspraak: 'Het is de taak, niet alleen van iemand die gezag uitoefent over bondgenoten en burgers, maar ook van iemand die dat doet over slaven en vee, het belang en welzijn te dienen van degenen die onder zijn gezag zijn gesteld.' Voor Cicero was provinciebeheer een veeleisende taak met weinig aantrekkelijke kanten. Hij voelde zich dan ook niet geroepen om zijn principes in praktijk te brengen.

Cicero had in 51 ook privé-redenen om niet te willen vertrekken. Hij was op zoek naar een echtgenoot voor zijn dochter Tullia, die kort tevoren van haar tweede man gescheiden was. Het geluk van Tullia ging hem zeer aan het hart. Ook was hij nauw betrokken bij het redden van de bezittingen van zijn verbannen vriend Milo. Toch vond Cicero dat hij zich niet aan de opdracht kon onttrekken. Kort na de loting schreef hij aan Appius Claudius, die de provincie Cilicië op dat moment nog onder zijn gezag had: 'Tegen mijn wil en geheel onverwacht moet ik als gouver-

neur naar de provincie vertrekken. Bij al mijn ergernis en gepieker wordt mij één troost geboden: dat jij geen opvolger kunt krijgen die je beter gezind is dan ik, en ik geen voorganger die er meer op uit is de provincie in de beste orde aan mij over te dragen.' (*Ep. ad Familiares* III 2) We zullen nog zien, in welke toestand Cicero zijn provincie zou aantreffen...

De correspondentie

Uit de periode mei 51 tot december 50 zijn ruim honderd brieven van en aan Cicero bewaard. Cicero schreef in deze periode ongeveer veertig brieven aan zijn grote vriend Titus Pomponius, die lang in Athene had gewoond en om zijn liefde voor de Griekse cultuur de bijnaam Atticus had gekregen. Aan hem schrijft Cicero openhartig over alles wat hem bezighoudt. Atticus' brieven zijn helaas verloren gegaan. Dat is niet het geval met de brieven van een tweede vaste correspondent van Cicero: zijn oud-leerling en jonge vriend Marcus Caelius Rufus. Van deze Caelius zijn veertien brieven aan Cicero over, met acht antwoorden van Cicero (het moeten er meer geweest zijn). Verder hebben we nog elf brieven van Cicero aan zijn voorganger, de reeds genoemde Appius Claudius, een telg van de oude familie der Appii Claudii. Een klein deel van Cicero's correspondentie is gericht aan de senaat in Rome, aan de consuls en aan andere invloedrijke politici, onder wie Cato. Op de terugreis schreef Cicero een reeks briefjes aan zijn zieke secretaris Tiro. Er is uit deze hele periode maar één brief bewaard van Cicero aan zijn vrouw Terentia, die hij met hun dochter Tullia in Italië achterliet.

De informatie in deze brieven is zeer omvangrijk en gevarieerd. In het onderstaande is een keuze gemaakt, met de nadruk op Cicero's belevenissen, zijn houding tegenover zijn functie, zijn betrekkingen met zijn voorganger Appius en zijn betrokkenheid bij gebeurtenissen in Rome.

In de jaren vijftig voelde Cicero zich in

toenemende mate teleurgesteld in zijn eigen politieke groepering, die van de behoudende senatoren (optimaten), van wie hij meer steun en waardering had verwacht. Hij wijdde zich bij voorkeur aan literaire bezigheden en schreef twee belangrijke werken: over de ideale redenaar (*De oratore*) en over de ideale staat (*De republica*). Dit laatste werk kon hij nog juist publiceren voordat hij naar Cilicië vertrok.

Cicero's heenreis

Cicero verliet Rome op 1 mei en reisde geleidelijk naar het zuiden. In Tusculum bij Rome nam hij afscheid van Atticus. Tussen 5 mei en 4 juni stuurde hij hem tien brieven, die ons goed op de hoogte houden van zijn gevoelens, reisroute en belevenissen. De eerste brief begint veelzeggend: 'Ik heb gezien hoe het je bij ons afscheid te moede was en ik weet hoe ik me zelf voelde. Zorg dus alsjeblieft dat er geen nieuw besluit komt en dat ons beider gemis niet langer dan een jaar duurt!' (*Ep. ad Att.* V 1) Cicero bezocht vanuit Tusculum eerst het familiegoed in Arpinum en hij haalde zijn broer Quintus op in het naburige Arcae. De broers reisden met hun zonen naar Cicero's villa in Cumaë, waar hij een soort afscheidsreceptie hield. Cicero laat Atticus weten dat het daar in zijn villa een soort Rome in het klein (*pusilla Roma*) was. Zelfs zijn oude vriend, de redenaar Hortensius, was gekomen – het zou hun laatste ontmoeting zijn. Ook Caelius nam er afscheid van Cicero, met de belofte hem vaak te schrijven.

De dagen daarop schreef Cicero dagelijks aan Atticus, steeds uit een volgende plaats aan de Via Appia: op 11 mei vanuit Trebula bij Capua, op 12 mei uit Beneventum, op 13 mei uit Venusia. Zijn brieven gaan vooral over privé-zaken in Rome, zoals een schuld aan Caesar die moest worden afgelost en over huwelijkskandidaten voor Tullia. Verder zag hij uit naar een ontmoeting met Pompeius op diens landgoed in Tarente. Hij hield hem

daar van 19 tot 21 mei gezelschap.

Van 22 mei tot 10 juni verbleef Cicero in de havenstad Brundisium (Brindisi). Hij wachtte er enige tijd op de oud-praetor Pomptinus, die hem net als Quintus als legaat ter zijde zou staan. Intussen schreef hij aan Appius Claudius in Cilicië twee brieven over de ontoereikende legermacht in hun provincie. Die was niet opgewassen tegen een aanval van de Parthen, en voorlopig was uit Rome geen versterking in het vooruitzicht gesteld. Appius moest dus vooral geen soldaat ontslaan!

Op 10 juni verliet Cicero Italië, nog altijd zonder Pomptinus. De vaart via Korfoe naar Actium viel hem niet mee en hij besloot over land door te reizen naar Athene. 'Intussen', zo schreef hij Atticus op 14 juni vanuit Actium, 'bezin ik mij er dagelijks op – geheel in de lijn van jouw aansporingen, die ik nauwelijks nodig heb – hoe ik deze buitengewone taak met een maximum aan soberheid en onbaatzuchtigheid zal volbrengen. Ik geef mijn medewerkers ook opdrachten in die zin. Als de Parthen zich maar rustig houden en vrouwe Fortuna ons ter wille is – aan ons zal het niet liggen!' (V 9)

Op 24 juni kwam Cicero in Athene aan. De stad beviel hem goed, al moest hij Atticus melden dat er veel veranderd was en dat het met de filosofie wisselend gesteld was. Niet zonder trots meldde hij Atticus dat hij zijn voorgenomen gedragslijn in praktijk bracht: voor hemzelf noch voor zijn gevolg waren tot dusver door de Grieken uitgaven gedaan. Cicero betaalde alle kosten van het geld dat hij van staatswege had meegekregen. De Grieken waren uitbundig in hun loftuitingen, wat Cicero niet onaangenaam zal zijn geweest. 'Maar de rest', zo schreef hij Atticus, 'is van dien aard dat ik dikwijls mijn besluit betreur me niet aan deze taak te hebben onttrokken. Wat past hij weinig bij mijn aard! (...) Je zult zeggen: "Wat heb je tot dusver te klagen? Je bent nog niet eens in je ambtsgebied!" Dat besef ik heel goed, en ik denk

dat het ergste nog moet komen...' (V 10)

In Athene ontving Cicero begin juli de eerste brief van Caelius, rond 25 mei geschreven vanuit Rome (*Fam.* VIII 1).

Caelius schreef hem:

'Bij ons afscheid heb ik je beloofd dat ik je van alle gebeurtenissen in Rome nauwkeurig verslag zou doen. Speciaal voor dat doel heb ik iemand ingeschakeld die alles zó grondig zal beschrijven dat je zijn toewijding, vrees ik, wat erg pietepouterig zult vinden. Alhoewel – ik weet hoe nieuwsgierig jij bent en hoe iedereen die in het buitenland verblijft eraan hecht zelfs van de geringste feiten in Rome op de hoogte te worden gebracht. (...) Mocht deze collectie je overigens minder goed bevallen, laat het me dan weten – ik wil je niet op mijn kosten ergernis verschaffen. Van de werkelijk belangrijke politieke gebeurtenissen (...) zal ik je zelf berichten hoe ze verlopen zijn, hoe erop gereageerd is en welke gevolgen ervan verwacht worden.' (...)

'Als je Pompeius hebt aangetroffen, zoals je hoopte, schrijf me dan vooral wat voor indruk hij maakte, wat hij met je besproken heeft en welke bedoelingen hij liet doorschemeren. Zijn woorden verschillen nu eenmaal van zijn gevoelens, en hij is niet intelligent genoeg om te verbergen wat hij in feite wil.'

'Wat Caesar betreft – over hem komen voortdurend minder fraaie geruchten binnen, maar het blijft bij gefluister. Volgens één bericht heeft hij zijn ruitery verloren, wat zeker verzonnen is, volgens een ander heeft het zevende legioen ervan langs gekregen en zit hijzelf bij de Bellovaci (Beauvais) ingesloten, afgesneden van de rest van zijn leger. Niets is nog bevestigd.' (...)

'Over jou hebben de baliekluiers op 24 mei het gerucht verspreid (moge het op hun eigen hoofd neerkomen!) dat je bent omgekomen. Overal in de stad en op het Forum ging het hardnekkige gerucht dat je onderweg door Quintus Pompeius¹

was gedood. Ik zelf weet dat Quintus Pompeius in Bauli kuurt en zoveel honger lijdt dat ik met hem te doen heb. Ik heb medus niet van de wijs laten brengen en ik zou willen dat we met deze leugen alles wat jou aan gevaar kan bedreigen achter de rug hebben.’ (...)

‘Je werk Over de staat wordt alom geprezen.’

Cicero antwoordde Caelius op 6 juli vanuit Athene (II 8):

‘Zeg hoor eens! Denk je dat ik je heb opgedragen om me berichten te sturen over gladiatorenformaties of uitstel van dagvaardingen of die hele compilatie van Chrestus, zaken waarvoor niemand mijn aandacht durft te vragen wanneer ik in Rome ben? (...) Ik heb nooit iemand ontmoet met meer politiek instinct dan jij (...) en van een man met zo’n vooruitziende blik wil ik horen over de toekomst, zodat ik me op basis van de politieke schets in jouw brieven een beeld kan vormen van het hele toekomstige staatstoneel.

Ik heb overigens nog geen reden om je verwijten te maken. Er is nog niets gebeurd dat we niet allemaal even goed konden voorzien als jij, ikzelf voorop, nu ik met Pompeius enkele dagen over niets anders dan de politiek heb gesproken. Hierover kan en mag ik niets schrijven. Weet alleen wel dat Pompeius een voorbeeldig burger is, met hart en verstand bereid tot alle maatregelen die het staatsbelang vereist. Sluit je daarom bij hem aan; hij zal je met open armen ontvangen, geloof dat maar.’ (...)

Intussen waren van Caelius nog twee brieven aan Cicero onderweg. Het begin van de derde brief (VIII 3) is een aardige tegenhanger van Cicero’s vaak geuite verlangens naar zijn vrienden in Rome: ‘Nou? Heb ik gelijk en schrijf ik je vaak of niet? Dat wilde jij bij je vertrek niet geloven hè, dat ik je die dienst zou bewijzen! Maar het is echt zo, als de brieven die ik je stuur je tenminste bereiken. Nu doe ik dit met des te meer toewijding, omdat ik op rus-

tige momenten absoluut niet weet, waar ik van die rust moet gaan genieten. Toen jij nog in Rome was, was het mijn vaste en liefste vrijetijdsbesteding die uren met jou door te brengen. Ik mis dat niet weinig: niet alleen voel ik me zelf eenzaam, maar heel Rome lijkt sinds jouw vertrek uitgestorven.’ (...)

Kort voor zijn vertrek uit Athene kon Cicero Atticus melden dat zijn staf bijna voltallig was. Pomptinus was eindelijk gearriveerd; zo ook Cicero’s quaestor Mescinius Rufus, met wie hij niet veel ophad. Hij beschikte over schepen uit Mytilene en Rhodos en hij verliet Griekenland vervuld van heimwee, hopend op de hulp van de goden.

De overtocht naar Ephesus duurde zestien dagen. Een bericht aan Atticus, op zee geschreven, meldde het verloop van de zeereis tot Delos: ‘Een zeereis in juli is geen kleinigheid – we zijn op de zesde dag vanuit Athene in Delos aangekomen. Op 6 juli vanuit Piraeus tot kaap Zoster bij ongunstige wind, die ons daar de 7de vasthield; de 8ste een plezierige vaart naar Ceos; vandaar met straffe, maar niet ongunstige wind naar Gyarus; vandaar via Syros naar Delos – in beide gevallen bereikten we ons doel sneller dan mij lief was. Je kent die Rhodische schepen: erg zeewaardig zijn ze niet. Ik ben dus van plan niets te overhaasten en geen meter te reizen, voordat het zicht volkomen helder is.’ (V 12)

De reis van Delos naar Ephesus verliep rustig. Cicero kwam er op 22 juli aan en liet enkele dagen later aan Atticus weten dat hij op grootse wijze ontvangen was. Delegaties van gemeenten en particulieren kwamen hem massaal begroeten, alsof hij gouverneur van dat gebied was. Nu was dit de provincie Asia, waar Cicero’s broer Quintus gouverneur was geweest, en waarheen Cicero indertijd zijn brief over het ideale gouverneurschap had gestuurd. Hij stond er dus goed aangeschreven, maar – zoals hij aan Atticus schrijft (V 13): ‘Je zult beseffen dat al mijn mooie verklarin-

gen nu aan de praktijk getoetst gaan worden!

Op 26 juli ging hij op weg naar Laodicea, de eerste stad van zijn provincie.

De aankomst in Cilicië

De provincie Cilicië (zie kaartje) omvatte heel wat meer dan de eigenlijke landstreek Cilicië, die er de oostgrens van vormde. Cicero's ambtsgebied bestond ook uit de landstreken Pisidië, Pamphylië en Lycaonië, uit de districten Cibyra, Synnada en Apamea en uit het eiland Cyprus. Dat alles vormde tezamen een uitgestrekt gebied. Van het beschaafde en toegankelijke gedeelte was de bevolking overwegend Grieks. Een groot deel van het ambtsgebied bestond echter uit onherbergzaam bergland, waar roversbenden actief waren en waar het gezag van Rome niet overal stevig gevestigd was.

Met de bestuurders van de omliggende gebieden had Cicero het goed getroffen. Hij was bevriend met Quintus Minucius Thermus, de gouverneur van de provincie

Asia. In Galatië had hij een vriend en trouwe bondgenoot in koning Deiotarus. Ook de vorst van Cappadocië, Ariobarzanes III, had zich onder bescherming van Rome gesteld. In Syrië was op het moment van Cicero's komst geen gouverneur aanwezig. Sinds de vorige gouverneur Crassus in 53 tegen de Parthen was gesneuveld, was het beheer er waargenomen door diens quaestor, de kundige militair Gaius Cassius (later een van Caesars moordenaars). Bibulus, die zoals gezegd tegelijk met Cicero tot gouverneur was benoemd, maakte nog minder haast dan Cicero – hij zou pas eind september in Syrië verschijnen.

Reizend van Ephesus naar Laodicea ontving Cicero nieuws van Appius. De berichten waren gunstig: bij de Parthen was het rustig, de contracten voor de pacht van het komend jaar waren afgesloten, Appius had een muiterij onder zijn troepen neergeslagen en soldij uitbetaald tot 15 juli. Appius kreeg meteen vanuit Tralles antwoord (III 5). Cicero toonde zich verheugd over

Afb. Kaart van Klein-Azië (Uit: D.R. Shackleton Bailey [ed.], *Cicero's Letters to Atticus*, vol. III, p. 318).

zijn goede zorgen. Hij uitte – niet voor het eerst – de wens zijn voorganger te ontmoeten, voordat die naar Rome terugkeerde. Speciaal met dat doel was hij via Laodicea gereisd, maar Appius had zijn route blijkbaar weer gewijzigd. Cicero liet hem weten dat hij rond 13 augustus in het legerkamp bij Iconium dacht te zijn en dat hij nog altijd hoge prijs stelde op een ontmoeting.

Een kort verslag van dit alles ging op dezelfde dag naar Atticus. Cicero kon hem melden dat hij ook in de provincie Asia, die hij tot dusver met een warm onthaal van de bevolking was doorgetrokken, niets voor zichzelf en zijn staf had laten betalen. 'Ik hoop', zo schrijft hij Atticus, 'dat mijn hele gevolg mijn reputatie eer zal aandoen (...). Ik ben van plan meteen naar het leger door te reizen, de resterende zomermaanden aan militaire zaken te besteden en de winter aan rechtspraak.' (V 14)

Op 31 juli kwam Cicero na een reis van drie maanden eindelijk in zijn provincie aan. Op die datum ging zijn ambtsjaar in en hij zou niet eerder dan 30 juli 50 mogen vertrekken. Een paar dagen na zijn aankomst stuurde hij Atticus zijn eerste indrukken. Hij was allerhartelijkst welkom geheten, maar o wat een taak! 'Mijn rusteloze geest en dadendrang vinden hier niet genoeg ruimte, geen bezigheden van belang. Ik mag recht spreken in Laodicea, terwijl een man als Plotius² dat in Rome doet; en terwijl onze vriend Pompeius zo'n groot leger tot zijn beschikking heeft, heb ik een nominale legermacht van twee magere legioenen. Maar ach – daarom gaat het me niet eens: ik mis het licht van het openbare leven, het Forum, de Stad, mijn huis, jullie allen! Ik zal het allemaal verdragen, zo goed ik kan, mits het voor een jaar is. Als er een verlenging komt, is het met mij gedaan. Maar dat kan gemakkelijk voorkomen worden, als jij maar in Rome bent.

Je vraagt wat ik hier doe? Zowaar ik leef, ik geef handenvol geld uit, met groot genoegen. Mijn onbaatzuchtigheid – door

jou voorgeschreven – is zo bewonderenswaardig dat ik mijn schuld bij jou met een nieuwe lening zal moeten afdekken. De wonden die Appius in de provincie geslagen heeft, wil ik niet weer openrijten, maar ze zijn zichtbaar en laten zich niet verhullen.' (V 15)

Hier hebben we de eerste aanwijzing dat Appius' beheer van de provincie allesbehalve onbaatzuchtig was geweest. In zijn volgende brief, half augustus geschreven, liet Cicero daarover geen twijfel bestaan: 'Ik ben op 31 juli in een geruineerde, voor altijd verwoeste provincie aangekomen. Ik heb drie dagen doorgebracht in Laodicea, drie in Apamea en nog eens drie in Synnada. Overal kreeg ik hetzelfde verhaal te horen: ze kunnen de hoofdelijke omslag niet betalen, ze hebben hun laatste goed verkocht. De gemeenten jammeren en steunen – dit zijn gruweldaden niet van een mens, maar van een of ander monsterachtig beest. Het gevolg? Alle levenslust is verdwenen. Toch doet het de ongelukkige gemeenten goed dat er geen enkele uitgave voor mij gevraagd wordt, en evenmin voor mijn legaten, mijn quaestor of iemand anders. Ik vorder niet alleen geen hooi of iets anders dat op wettelijke grond gewoonlijk wordt verstrekt, maar zelfs geen hout – niets dan vier bedden en een dak boven ons hoofd; op veel plaatsen zelfs geen dak, vaak slapen we in een tent. Het gevolg is dat een enorme menigte toestroomt, van het land en uit alle dorpen en steden. Waarachtig, ze leven alleen al op door mijn komst, omdat ze gehoord hebben van de rechtvaardigheid, zelfbeheersing en mildheid van je Cicero, die ieders verwachting heeft overtroffen.' (V 16)

Zelfs als we hier een zekere mate van overdrijving incalculeren, lijken we toch te maken te hebben met twee uitersten van provinciebeheer. Het gedrag van Appius werd intussen steeds merkwaardiger. 'Zodra Appius van mijn komst hoorde, heeft hij zich in de uiterste hoek van de provincie teruggetrokken, tot in Tarsus;

daar spreekt hij nu recht.' Cicero gaf geen commentaar op dit merkwaardige feit en was er ook in zijn brief van de volgende dag (V 17) vrij kort over: 'Hij spreekt recht, hoewel ik in de provincie ben. Ik ga zijn onrechtmatig optreden niet bestrijden. Ik heb mijn handen vol aan het genezen van de wonden die aan de provincie zijn toegebracht, en doe mijn best hem daarbij zo min mogelijk te krenken.'

In de volgende brieven valt steeds weer op, hoe Cicero zijn best deed de goede verstandhouding met Appius te bewaren. In de brief die hij Appius twee weken later stuurde vanuit het legerkamp bij Iconium (III 6, 29 augustus), verzekert hij hem dat hij zich steeds naar zijn wensen heeft willen voegen en dat hij zijn reisroute heeft gewijzigd om hem te kunnen ontmoeten. 'Intussen hebben kwaadwillige lieden (...) geprobeerd je bij mij in discredit te brengen. Ze beweerden dat je in Tarsus rechtspraak, regelingen trof en beslissingen nam, ofschoon je kon vermoeden dat je opvolger al aanwezig was – trouwens dat wordt zelfs niet gedaan, wanneer men binnenkort een opvolger verwacht!' De praatjes hebben geen indruk op Cicero gemaakt, zo vervolgt hij zijn brief nogal huichelachtig. Nee – als ze waar zouden zijn, zou dat zijn taak alleen maar verlichten. Maar hij heeft nu een ander probleem: zijn legermacht is toch al te klein en nu ontbreken drie hele cohorten, waar zijn die? Hij stuurt een betrouwbare commandant om die cohorten in ontvangst te nemen. En opnieuw vraagt hij Appius een gelegenheid te bepalen voor een ontmoeting en vooral die laatste praatjes ten koste van hun vriendschap te ontzenuwen.

Overigens rept Cicero tegenover Appius met geen woord van de reden, waarom hij de drie cohorten zo dringend nodig heeft. De dag ervóór heeft hij een noodkreet aan de invloedrijke senator Cato in Rome gestuurd: er is bericht gekomen dat de zoon van de Parthenkoning met een geweldige troepenmacht aan de Euphraat staat en

met het oversteken van de rivier is begonnen. Bovendien zouden Armeense troepen Cappadocië willen binnenvallen. Cicero doet zijn best, zo schrijft hij Cato, door mildheid en beheerst gedrag de bondgenoten te vriend te houden, maar zijn troepen en hulpmiddelen zijn ten enenmale ontoereikend. Hij vraagt dan ook om Cato's steun (*Fam.* XV 3).

Cicero verliet op 29 augustus het legerkamp bij Iconium, maar keerde weer terug op het bericht dat Appius naar die plaats op weg was. Appius passeerde het kamp echter ongemerkt. Op 3 september vertrok Cicero definitief naar Cybistra in het grensgebied van Cappadocië, zonder Appius te hebben ontmoet.

De situatie in Rome

In Rome hadden intussen in juli en augustus 51 de verkiezingen voor het jaar 50 plaatsgevonden. Cicero stuurde begin september gelukwensen aan de komende consuls Gaius Marcellus en Aemilius Paulus, uiteraard met een verzoek om steun voor een tijdige terugkeer naar Italië; want de beslissing over de opvolging in alle provincies was inmiddels door toedoen van Pompeius verschoven naar 1 maart 50. In Caelius' brieven uit Rome lag de nadruk op zijn eigen kandidatuur voor het ambt van *aedilis*. Hij zou in die functie spelen moeten geven en vroeg Cicero keer op keer om panthers uit Klein-Azië. Cicero reageerde voorlopig niet op dat verzoek. Wel stuurde hij Caelius begin oktober een uitbundige gelukwens met zijn verkiezing en hij vermaakte zich met hem om de nederlaag van zijn tegenkandidaat Hirrus, aan wie ze allebei een hekel hadden.

Militaire operaties

Op 19 september 51 bereikte Cicero met zijn leger Cybistra bij het Taurusgebergte. Hij had vernomen dat een groot aantal ruiters van de Parthen inmiddels de Euphraat was overgestoken. We hebben twee brieven die hij in deze dagen aan de senaat en

de magistraten in Rome stuurde met een dringend verzoek om versterking. Hij meldde dat in de aangrenzende provincie Syrië grote onrust was ontstaan en dat hijzelf in de Taurus berichten afwachtte van zijn ruiters, die hij ter verkenning en als morele steun naar Cilicië had gestuurd. Verder liet hij de senaat weten dat hij die dagen de koning van Cappadocië, Ariobarzanes III, voor een aanslag had kunnen behoeden en diens positie als koning had versterkt, zodat Rome nu op een dankbare en trouwe bondgenoot kon rekenen. Aan Atticus stuurde hij in deze dagen ook twee brieven, die van minder ongerustheid getuigden.

Op 24 september kreeg Cicero bericht dat de Parthen zuidwaarts trokken in de richting van Antiochië en Cilicië bedreigden. Hij begaf zich snel met zijn leger over de Taurus naar Tarsus, kwam daar 5 oktober aan en reisde meteen door naar de Amanus, het grensgebergte tussen de provincies Cilicië en Syrië. Zijn ruiters hadden in deze streek al een eskadron vijanden verdreven en de Parthen waren nu op weg naar Antiochië. Op 10 oktober vernam Cicero dat Cassius de vijand teruggeslagen had van Antiochië en hem nog een eindweegs had achtervolgd in de richting van de Euphraat. De Parthen trokken zich daarop terug en het gevaar was voor die winter geweken. Pas na Cassius' doeltreffend optreden kwam Bibulus in zijn provincie aan. Cassius kon eindelijk naar huis terugkeren. Voor zijn vertrek kreeg hij van Cicero een brief met gelukwensen wegens het behaalde succes.

Cicero besloot nu zijn leger in te zetten voor de onderwerping van onbetrouwbare en aan Rome vijandige volkeren in het Amanusgebergte. Hij trok op 13 oktober met vier cohorten het bergland in; zelf bevond hij zich met Quintus bij het eerste cohort. Na een nachtelijk gevecht van Pomptinus met zijn mannen was de strijd beslecht.

Op 14 november schreef Cicero vanuit

het Amanusgebergte een brief aan Caelius (II 10). Hij had lang niets van hem gehoord en vreesde dat brieven van weerszijden niet doorkwamen – terecht, lijkt het. Na een korte samenvatting van de komst en de aftocht van de Parthen en van zijn eigen opmars naar de Amanus, vervolgt hij: 'Intussen heb ik met mijn troepen de bevolking van de Amanus, onze eeuwige vijanden, geteisterd: velen zijn gedood of gevangen genomen, de anderen zijn uiteengeslagen. Hun versterkte schansen zijn door mijn onvoorziene komst ingenomen en in brand gestoken. Zo ben ik na een formele overwinning tot imperator uitgeroepen bij Issus, de plaats waar (...) Darius door Alexander is overwonnen. Vandaar heb ik mijn leger weggevoerd naar het vijandigste deel van Cilicië. Daar bestook ik nu al 24 dagen met wallen, schutdaken en belegeringstorens de zwaarversterkte stad Pindenissus (...). Neem ik die in, dan zal ik een officieel bericht naar Rome sturen.' Cicero was natuurlijk uitermate trots op de eretitel imperator, die door zegevierende troepen aan hun bevelhebber kon worden toegekend en die hij voortaan formeel mocht voeren.

Ongeveer gelijktijdig – maar dat wist Cicero pas veel later – stuurde Caelius hem een bezorgde brief uit Rome, waar de berichten over de Parthen inmiddels waren doorgedrongen en overal werden besproken behalve in de senaat (VIII 10): 'Wat zijn we geschrokken van de brieven van Cassius en Deiotarus! Want Cassius schrijft dat de troepen van de Parthen zich aan onze kant van de Euphraat bevinden, en Deiotarus dat ze via Commagene onze provincie Syrië zijn binnentrokken. Omdat ik weet hoe slecht je militair bent toegerust, is mijn grootste angst wat jou betreft dat deze beroering je aanzien zou kunnen bedreigen. Als je militair beter was toegerust, had ik voor je leven gevreesd. Maar nu voorzie ik door de geringe omvang van je troepen geen strijd, maar je terugtocht.' (...)

'De berichten over de opmars van de Parthen hebben hier allerlei commentaar ontketend. De een vindt dat Pompeius gestuurd moet worden, een tweede dat Pompeius in Rome moet blijven, een derde dat Caesar met zijn leger moet gaan, een vierde dat de consuls dat moeten doen (...). De consuls van hun kant zijn zo bang voor een senaatsbesluit dat henzelf dwingt als veldheren te vertrekken óf een waarbij de zaak tot hun schande aan een ander wordt gedelegeerd, dat ze helemaal geen senaatszitting willen houden, met het gevolg dat ze in hun leiding van de staatszaken weinig consciëntieus lijken.' (...)

'Het jaar loopt ten einde – deze brief schrijf ik op 17 november. Het staat voor mij vast dat er vóór 1 januari <door de traagheid van de consuls> niets meer geregeld kan worden.'

Terug naar Cicero. De vesting Pindenissus werd van 18 oktober tot 17 december belegerd en tenslotte ingenomen. Dat ging niet zonder verliezen voor de Romeinen, maar, zo schreef Cicero op 19 december aan Atticus, het leger als geheel bleef intact. Uit zijn verslag wordt duidelijk dat hij de belegering als toeschouwer had meegemaakt. Cicero toonde zich in deze brief voldaan over zijn prestaties tot dusver. Uiteindelijk had hij veel bevrediging gevonden in zijn bezigheden en bij zichzelf capaciteiten ontdekt waarvan hij geen weet had. Hij stuurde zijn troepen nu onder bevel van zijn broer naar een winterkwartier in het grensgebied en hij zou zelf het eerste deel van de winter in Laodicea gaan doorbrengen. Daarheen zouden ook de beide zonen komen, die tot dusver bij koning Deiotarus waren geweest.

Er ging een officieel verslag naar Rome, dat niet bewaard bleef. Wel hebben we nog brieven, geschreven in Tarsus, aan de beide consuls van het volgend jaar, met het verzoek nu voor een eervol senaatsbesluit te zorgen, dat wil zeggen een besluit tot toekenning van de eerbewijzen die een

succesvol bevelhebber mocht verwachten: een dankfeest in Rome en later eventueel een triomftocht.

Verdere bezigheden

Half februari 50 werd de correspondentie voortgezet. Cicero schreef Atticus op 13 en 20 februari en eind april drie lange brieven (V 21 en VI 1–2), die een indruk geven van zijn bezigheden in de eerste maanden van het nieuwe jaar.

Cicero vertrok op 5 januari uit Tarsus naar zijn districten in het westen van zijn provincie. Hij vertrouwde zijn broer het beheer van Cilicië toe en stuurde Volusius, een andere betrouwbare medewerker, naar Cyprus om daar de zaken van Romeinse burgers te behartigen. In Cilicië had Cicero een paar plezierige weken doorgebracht. Nu werd hij in het westen met spanning verwacht, omdat ze daar nog steeds geen enkele geldvordering of inkwartiering van troepen hadden gekregen. Tot ieders verbazing werd er dit jaar niets gevorderd, en wees Cicero ook alle persoonlijke eerbewijzen af. Hij zag bovendien kans in Asia een hongersnood te verhelpen die door de misoogst van het vorige jaar veroorzaakt was. Hij bracht de Romeinen en Grieken die graanvoorraden bezaten met gezag en vriendelijke overreding ertoe de bevolking van graan te voorzien.

Cicero deelt Atticus zijn programma voor de komende maanden mee, waaraan hij zich min of meer zal houden. Vanaf 13 februari zal hij recht spreken voor de districten Cibyra en Apamea, vanaf 15 maart voor Synnada en Pamphylië. Half mei denkt hij naar Cilicië terug te keren om daar de maand juni door te brengen, hopelijk niet gestoord door de Parthen. De laatste maand, juli, zal benut worden voor de terugreis door de provincie, die Cicero precies op 30 juli wenst te verlaten.

In de brief van 20 februari lezen we het een en ander over Cicero's edict als gouverneur, dat de uitgangspunten voor zijn rechtspraak bevat. Daarin is onder meer

eigen rechtspraak voor de provinciebewoners opgenomen. De Grieken zijn heel verheugd over deze vorm van autonomie. Met de beruchte belastingpachters (*publicani*) gaat Cicero tactvol om. Hij treft regelingen waarover zowel zichzelf als de bevolking tevreden zijn.

In zijn brief van eind april ziet Cicero opnieuw terug op een periode die hem grote voldoening heeft geschonken (VI 2): 'Bij de rechtszittingen die ik van 13 februari tot 1 mei hier in Laodicea voor alle districten behalve Cilicië heb gehouden, heb ik ongelooflijke resultaten bereikt. Veel gemeenten zijn geheel van schulden bevrijd en van veel andere zijn de lasten sterk verlicht.' Het probleem van de schulden heeft Cicero op twee manieren opgelost. Ten eerste – zoals we al weten – door geen enkele betaling voor zichzelf of zijn staf te eisen. 'Maar er is nog iets anders', schrijft hij. 'In de gemeenten vond op grote schaal diefstal plaats door de eigen ambtenaren. Ik heb de magistraten van de afgelopen tien jaar ondervraagd – ze geven dat openlijk toe. En ze hebben, zonder enige openbare smaad te hoeven lijden, het geld eigenhandig aan de bevolking teruggegeven. Verder hebben de gemeenten zonder morren aan de belastingpachters, aan wie ze deze vijf jaar nog niets betaald hadden, zelfs de achterstand van de vijf jaar daarvoor betaald. Ik ben dus de oogappel van de *publicani* en heb hun dank ondervonden.' (...)³

'Ook ben ik bereikbaar op een manier die in de provincie hoogst ongewoon is. Ik regel niets via mijn kamerdienaar, maar ben voor dag en dauw op de been, zoals ooit in de tijden van mijn kandidatuur. Dit is dankbaar en belangrijk werk en het valt me door die oefening van weleer nog steeds niet zwaar!'

Cicero en Appius

Cicero mocht dan veel voldoening hebben van zijn eigen werkzaamheden en daarvoor alle materiële dank afwijzen, zijn

vrienden met andere principes brachten hem soms in moeilijke situaties. Allereerst was hij nog niet af van zijn voorganger Appius. Deze had bij zijn vertrek uit de provincie een lijst met klachten achtergelaten, die aan Cicero begin 50 bij zijn komst in Laodicea werd overhandigd. De belangrijkste punten waren dat Cicero in een bepaalde gemeente bouwplannen had gedwarsboomd – ongetwijfeld voor een eremonte voor Appius – én dat hij Appius niet tegemoet was getrokken bij diens vertrek uit de provincie. Voor één keer reageert Cicero oprecht verontwaardigd (III 8). Hij heeft bij aankomst in de provincie alle extra-heffingen verboden en in de bouwkwestie alleen gevraagd te wachten totdat hij de zaak onderzocht had. De gemeente heeft hem pas in de winter de bouwplannen voorgelegd, waarbij overigens tegenstanders van deze extra-kosten in de meerderheid waren! Maar Cicero zal aan Appius' wens tegemoet komen. En wat de ontmoeting met Appius op de terugreis betreft: Cicero heeft waarachtig alles gedaan om Appius te ontmoeten, maar Appius is zijn kamp ongemerkt voorbij getrokken. Appius moet ophouden met dit soort dwaasheden, daar is hij te verstandig voor! (...)

Enkele dagen nadat deze brief was verstuurd ontving Cicero een allervriendelijkst schrijven van Appius uit Rome, waarop hij meteen (20 februari) reageerde: 'Eindelijk lees ik weer een brief, een Appius Claudius waardig, een en al beminlijkheid, hulpvaardigheid en toewijding. De aanblik van de Stad heeft je blijkaar je oude hoffelijkheid teruggegeven, want de brief die je bij je vertrek uit Asia voor me achterliet, heb ik met groot misnoegen gelezen.' Cicero is er nu van overtuigd, zo gaat hij verder, dat er in de provincie door kwaadwillige lieden tussen hen gestookt is. Hij wenst Appius een triomftocht toe en vraagt van zijn kant Appius' medewerking in Rome voor zijn eigen dankfeest. (III 9)

Dit herstel van de goede betrekkingen tussen Cicero en Appius verdient enige aandacht, omdat Appius ook in de brieven van het jaar 50 een grote rol speelt. Op het moment dat Cicero zijn vriendelijke brief aan Appius schreef, was deze in Rome voor het gerecht gedaagd, waarschijnlijk in verband met zijn provinciebeheer. Caelius liet aan Cicero weten dat Appius op zijn hulp hoopte (VIII 6). Cicero reageerde heel vriendelijk en zorgde voor een ontlastende verklaring. Dankzij steun van diverse kanten werd Appius vrijgesproken.

Cicero uitte zijn vreugde over Appius' vrijspraak, maar de gang van zaken bracht hem toch in een netelige positie. Appius was aangeklaagd door de jeugdige Dolabella, een jongere vriend van Caelius, die in Rome bekend stond om zijn losbandig en aanstootgevend gedrag. Cicero voelde enige sympathie voor Dolabella en had hem tot tweemaal toe van gevaarlijke aanklachten vrijgepleit. Er zijn aanwijzingen in Caelius' brieven dat Dolabella al enige tijd een huwelijk met Cicero's dochter Tullia ambieerde. Maar Cicero had voor zijn dierbare dochter andere kandidaten op het oog, zoals uit zijn brieven aan Atticus blijkt. Hij ontkende dan ook eind april tegenover Appius alle geruchten omtrent een huwelijk van Tullia met Dolabella.

Maar in juni zou Caelius Cicero een gelukwens sturen met zijn voortreffelijke nieuwe schoonzoon: zijn vrouw en dochter hadden Dolabella uitverkoren en de verlovings was een feit. Caelius sprak de overtuiging uit dat Dolabella onder Tullia's invloed zijn wilde haren zou kwijtraken. Cicero vond vooral het moment van de verloving ongelukkig en hij voelde zich hogelijk opgelaten tegenover Appius. Toen deze hem een gelukwens stuurde, haastte hij zich hem te laten weten dat deze beslissing buiten hem om tot stand was gekomen. En tegenover Caelius reageerde hij gelaten: 'Blij dat je zo gunstig over Dolabella denkt. Je moest eens weten wat

ik Appius over hem geschreven heb... Maar wat kun je er aan doen? Zo is het leven. Gebeurd is gebeurd. Mogen de goden hun zegen geven. Ik hoop dat hij een plezierige schoonzoon voor me zal zijn.' (II 15)

Tot zover Cicero's problemen met Appius. Ook met Caelius had hij in deze maanden nog iets te regelen: de kwestie van de panters. In februari schreef hij Atticus dat hij er niet over peinsde in zijn provincie een officiële panterjacht te laten houden of Caelius op andere wijze te steunen. In april geeft hij tegenover Caelius tenslotte maar een luchtige wending aan de zaak: 'Met de panters zijn ervaren jagers in mijn opdracht druk bezig. Maar hun aantal is gering en ze zeggen dat de weinige dieren die er zijn bitter klagen dat in mijn provincie voor niemand een val wordt gezet behalve voor hen. Men beweert dat ze daarom uit mijn provincie naar Carië zijn vertrokken.' (II 11) Caelius lijkt zijn panters niet te hebben gekregen, maar dit Cicero niet kwalijk te hebben genomen.

Aanzienlijk moeilijker lag een financiële kwestie die op Cyprus speelde. De bevolking van de plaats Salamis op dat eiland had een grote schuld aan Brutus (schoonzoon van Appius Claudius en later moordenaar van Caesar) en deze had een zekere Scaptius met het innen belast. Scaptius had van Appius ruiters gekregen om de betaling met militair geweld af te dwingen. Reeds bij Cicero's aankomst in Ephesus had een delegatie uit Salamis zijn hulp gevraagd tegen deze terreur en Cicero had de troepen onmiddellijk teruggetrokken. Hij beloofde Scaptius, die hij in eerste instantie voor de schuldeiser aanzag, dat hij de betaling zou regelen, maar zonder troepengeweld. Eind 51 had hij een bijeenkomst met Scaptius en de Salaminiërs, die van hem opdracht kregen de schuld te betalen met de gebruikelijke 12% rente. De Salaminiërs wilden op deze voorwaarde meteen hun schuld inlossen, maar Scaptius

eiste 48% rente. Toen Cicero dat niet toestond, vroeg Scaptius hem de zaak even open te houden. Later kwam hij bij Cicero terug met een brief van Brutus, die zich als schuldeiser bekend maakte en om troepen voor Scaptius vroeg. De zaak werd nog erger, toen Atticus, die Cicero zo had aangemoedigd bij zijn onbaatzuchtig beheer, er bij Cicero op aan drong om Brutus ter wille te zijn. Cicero was diep geschokt door dit optreden van Atticus. Hij bleef bij zijn weigering en Scaptius kreeg zijn ruiters niet, althans niet tijdens Cicero's verblijf in Cilicië. Hele bladzijden in Cicero's brieven aan Atticus uit deze periode zijn aan deze pijnlijke zaak gewijd.

De laatste maanden in Cilicië

We keren nog eenmaal terug naar de maand februari 50, die in Rome grote spanning teweegbracht. Want op 1 maart moest daar in de senaat de opvolging in de provincies worden besproken. Tussen 23 en 24 februari moest ook de schrikkelperiode worden ingelast. De volkstribuun Curio, die formeel aan de kant van de senaatspartij stond, eiste de broodnodige invoeging,⁴ maar die speelde Caesar in de kaart, omdat de datum 1 maart daarmee werd opgeschoven. Caesars tegenstanders hadden dat door en Curio kreeg zijn schrikkelperiode niet. Daarop verraste Curio iedereen, zelfs zijn vriend Caelius, door van de senaatspartij over te stappen naar de volkspartij en als tribuun voortaan Caesar te steunen. Zijn inzet voor de schrikkelmaand doet vermoeden dat er tussen hem en Caesar al afspraken bestonden. Latere auteurs berichten dat Caesar zich bereid had verklaard Curio's enorme schulden te betalen.

Caelius was op dat moment juist bezig met een brief aan Cicero, waarin hij al had geschreven: 'Het tribunaat van onze Curio bevriest; trouwens er zijn geen woorden om uit te drukken, hoe alles hier stagneert. Als ik hier geen strijd leverde met winkeliers en opzichters van waterleidingen, zou

de burgergemeenschap helemaal indutten.' Maar dan volgt er een P.S.: 'Hierboven schreef ik je dat Curio zowat bevroor, maar nu heeft hij het warm, want hij krijgt de gloeiendste verwijten naar zijn hoofd. Op de meest lichtzinnige wijze is hij namelijk, toen hij zijn zin niet kreeg over het invoegen van de schrikkelmaand, naar de volkspartij (*populares*) overgelopen. Nu treedt hij voor Caesar op...' (VIII 6)

Cicero (die natuurlijk allang blij was over het uitblijven van de schrikkelperiode) reageerde begin mei opgewekt: 'In je brief had je het over het "indutten" van de burgergemeenschap. Ik had daar veel plezier om (...). Maar je laatste pagina bezorgde me een schok. Wat zeg je? Treedt Curio nu voor Caesar op? Wie had dat kunnen denken, behalve ik? Want zowaar als ik leef, ik heb dat gedacht. Hemelse goedheid, wat zou ik daar graag met je om lachen!' (II 13)

Toen de cruciale datum 1 maart kwam, werd de beslissing over de provincies opnieuw verschoven. Pompeius kwam met de senaat een nieuwe datum overeen: 13 november. Voor Cicero was de situatie nu duidelijk: er kwam tijdens zijn ambtsjaar geen beslissing, dus geen verlenging, maar evenmin opvolging. Hij zou daarom zelf voor een plaatsvervanger moeten zorgen, wanneer hij eind juli de provincie Cilicië wilde verlaten.

In de tweede helft van mei vertrok Cicero van Laodicea naar Tarsus in Cilicië voor de laatste bezigheden van zijn ambtsjaar. Bij zijn aankomst in Tarsus begin juni kreeg hij berichten over oorlog in Syrië en roverij in Cilicië. Maar, zo schreef hij Atticus, daartegen kon hij in de korte tijd die hem restte niets meer ondernemen. Zijn enige zorg was nu een goede plaatsvervanger te vinden. Zijn quaestor Mescinius Rufus achtte hij totaal ongeschikt; die moest alleen de financiële zaken afhandelen. Zijn legaat Pomptinus was al naar huis. Eigenlijk kwam alleen zijn broer Quintus in aanmerking. Maar Cicero wilde zijn broer niet in deze gevaarlijke situatie achterlaten en

bedacht in zijn brieven aan Atticus en Caelius allerlei excuses. De oplossing kwam in de persoon van Coelius Caldus, een jonge quaestor die uit Rome werd gestuurd als opvolger van Mescinius Rufus. Cicero wachtte vol ongeduld op zijn komst en stuurde hem een vriendelijke maar dringende brief om zo snel mogelijk naar Cilicië te komen. Vlak voor zijn vertrek kon hij hem de provincie overdragen. Hij stortte het restant van het ontvangen staatsgeld netjes terug in de staatskas – niet zonder protesten van zijn stafmedewerkers, die dit toch wel erg ver vonden gaan! – en beschouwde alleen de oorlogsbuit als inkomsten voor zichzelf en de zijnen. Precies op 30 juli verliet hij zijn provincie.

De terugreis

Cicero reisde terug via Rhodos. Hij wilde zijn zoon het eiland laten zien, waar hij vele jaren geleden een belangrijke leertijd had doorgebracht. Vóór zijn zeereis verstuurde hij begin augustus uit Side drie brieven aan zijn belangrijkste correspondenten, Atticus, Caelius en Appius. Naast reeds genoemde kwesties als de achtergelaten plaatsvervanger Coelius Caldus en Tullia's verlovingszaken aan de orde: verdriet om de dood van Cicero's vriend Hortensius en vreugde om het dankfeest dat de senaat Cicero in mei inderdaad had toegekend. Caelius stuurde Cicero een gloedvol verslag van de bespreking met vermelding van de voor- en tegenstanders. Appius Claudius had zich voor Cicero's dankfeest ingezet en kreeg vanuit Rhodos een brief vol dankbetuigingen.

Cicero krijgt met tegenwind te kampen en komt pas in de loop van september in Ephesus aan, waar hij tot 1 oktober blijft. Daar schrijft hij Atticus over ernstige berichten uit Italië: Caesar zou zijn leger niet willen opgeven, hij zou verschillende belangrijke magistraten voor 49 op zijn hand hebben en Pompeius zou erover den-

ken Rome aan zijn lot over te laten. Donkere wolken beginnen zich samen te pakken en de terugreis naar Rome begint iets van zijn aantrekkelijkheid te verliezen...

Dat wordt nog erger als Cicero in Athene is. Weliswaar vraagt hij Atticus gretig om al het nieuws uit Rome, maar intussen, zo laat hij Atticus op 15 oktober weten, zou hij liefst een tijdje in Athene blijven... (VI 9) En één dag later, na ontvangst van brieven van zowel Pompeius als Caesar, smeekt hij Atticus hem van advies te dienen in de precaire positie, die hij aan Atticus te danken heeft. 'Jij hebt mij overgehaald om vriendschapsbanden met de één te onderhouden om de diensten die hij mij had bewezen en met de ander om reden van zijn macht. Dat heb ik dus gedaan en zo heb ik met mijn toewijding bereikt dat beiden mij meer waarden dan wie dan ook.' Dat gaf geen problemen, zo gaat Cicero voort, zolang ze nauw verbonden waren, maar nu dreigt een groot conflict, waarin beiden op hem rekenen. 'Van beiden heb ik brieven ontvangen, waarin ze laten blijken niemand hoger te schatten dan mij. Wat moet ik dus doen? Ik bedoel niet in de uiterste nood: als het tot gewapende strijd komt, is het duidelijk beter met de één te worden overwonnen dan met de ander te overwinnen. Maar als ik straks de bespreking bijwoon over zijn kandidatuur voor het consulaat, over het afstaan van zijn leger, en de voorzitter zegt: "Spreek, Marcus Tullius!", wat moet ik dan zeggen? "Wacht alstublieft even totdat ik Atticus ontmoet heb?" Er is geen ruimte voor uitvluchten...' Zo gaat de brief nog enige tijd door. 'En nu zul je misschien lachen, maar wat zou ik nu graag in mijn provincie vertoeven. Bij deze dreiging zou dat zijn praktisch nut hebben...' – maar deze verzuchting trekt Cicero toch weer in. Hij is in elk geval van plan zijn hoop op een triomftocht als excuus te benutten om de stadsgrens van Rome niet te overschrijden. Niet dat dit veel zal helpen. Ze zullen hem ook daarbuiten wel weten te vinden en hij zal

zich moeten uitspreken. Het probleem is onoplosbaar (VII 1). Cicero wil maar één ding: vrede en verzoening, en daarvoor zal hij zich zo lang mogelijk inzetten.

Voor Caelius ligt de zaak eenvoudiger. In een brief die Cicero eveneens in deze weken bereikt moet hebben zet ook hij zijn afwegingen uiteen, nu hij een oorlog onvermijdelijk acht. Ook hij heeft banden met beide partijen: hij steunt de republikeinse zaak, maar zijn vrienden (Curio, Dolabella, Marcus Antonius) staan aan Caesars kant. Eén ding staat echter voor Caelius vast: 'Het zal je niet ontgaan', schrijft hij Cicero, 'dat men bij een binnenlands conflict voor de meest respectabele partij moet kiezen, zolang er ongewapend en met civiele middelen wordt gestreden, maar wanneer het tot oorlog en gewapende strijd komt, voor de sterkste partij – men moet dan de veiligste gedragslijn prefereren.' (VIII 14) Nog afgezien van deze opportunistische visie zullen ook toenemende persoonlijke conflicten met conservatieve senatoren Caelius steeds verder in Caesars richting voeren.

Eveneens van 16 oktober dateert de enige brief van Cicero aan zijn vrouw Terentia, die ons uit deze hele periode over is gebleven. Ook haar schrijft hij, kort maar hartelijk, over de dreigende oorlog en het bepalen van zijn standpunt. Hij hoopt op 13 november in Italië te zijn en vraagt Terentia hem tegemoet te reizen, voorzover dat verantwoord is met het oog op haar gezondheid.

De terugreis duurde langer dan Cicero verwachtte. Hij reisde via Patras, waar hij zijn trouwe secretaris Tiro ziek moest achterlaten. De weken daarop stuurde hij hem acht briefjes vol zorg, waardoor wij het laatste deel van zijn reis, via Alyzia, Leukas, Actium en Corcyra (Korfoe) goed kunnen volgen. Op Corcyra werd hij door storm tegengehouden van 10 tot 22 november. In de ochtend van 24 november bereikte hij eindelijk Brundisium, tegelijk met zijn vrouw Terentia.

Cicero is terug in Italië. Geleidelijk zal hij noordwaarts reizen, naar zijn villa in Formiae, en daar de rest van het jaar blijven. Zijn brieven aan Atticus – hij schreef er na zijn aankomst in Brundisium dat jaar nog acht – zijn voor een groot deel gewijd aan de politieke situatie. Op 10 en 25 december voerde hij lange gesprekken met Pompeius, die intussen ook een oorlog onvermijdelijk achtte. Caelius ontmoette hij weer in Cumae en hij toonde zich niet gelukkig met diens keuze voor Caesar. Onder de senatoren constateerde Cicero grote verdeeldheid: velen wensten de vrede te handhaven en waren geneigd in te gaan op Caesars voorstel dat hij zijn leger zou opgeven als Pompeius hetzelfde deed. Maar een kleine kern van Caesars bittere vijanden blokkeerde samen met Pompeius elk compromis.

Toen Cicero op 4 januari 49 eindelijk voor de muren van Rome verscheen, werd hij met groot eerbetoon ontvangen. In de hoop op een triomftocht bleef hij buiten de stadsgrens wachten, maar er waren op dat moment belangrijker zaken aan de orde. In een bewogen senaatszitting werd officieel de noodtoestand afgekondigd. Aanhangers van Caesar, onder wie Caelius en Marcus Antonius, begaven zich daarop naar Caesars winterkwartier in (het Gallische) Ravenna. Enkele dagen later trok Caesar met troepen over het riviertje de Rubico Italië binnen en begon hij een succesvolle opmars naar het zuiden. Pompeius week met de consuls en een groot deel van de senaat uit naar Griekenland.

De afloop

Cicero keerde eerst terug naar zijn villa in Formiae en bracht daar enige maanden van martelende weifeling door. Uiteindelijk begaf hij zich naar Pompeius in Griekenland. De burgeroorlog ontnam hem zijn dankfeest en zijn triomftocht. Na Pompeius' nederlaag zou hij naar Brundisium terugkeren en het zou tot

eind 47 duren, voordat hij, verzoend met Caesar, eindelijk terugkwam in de stad die hij begin 51 met zoveel tegenzin had verlaten.

Maar hij zou een heel ander Rome terugvinden: een Rome dat zich naar Caesars wensen voegde; een Rome zonder Caelius, die begin 48 bij een privé-opstand tegen Caesar was omgekomen, 33 jaar oud; een Rome zonder Curio, die in 49 voor Caesar was gesneuveld in Noord-Afrika; een Rome zonder Pompeius, die na zijn nederlaag in Egypte was vermoord, en zonder Pompeius' trouwste aanhangers, die in Noord-Afrika het republikeinse verzet organiseerden tegen Caesar, dat velen van hen, onder wie Cato, het leven zou kosten. Ook Appius was intussen gestorven, als gouverneur van Griekenland, en Bibulus, als vlootcommandant van Pompeius. Maar Atticus wachtte nog altijd op hem, samen met veel andere vrienden. Zo ook zijn

vrouw Terentia, met wie hij echter intussen om zakelijke redenen een zeer slechte verstandhouding had gekregen, die al snel tot echtscheiding zou leiden. Ook het huwelijk van Tullia met Dolabella hield geen stand, al had de laatste zich in de burgeroorlog een behulpzame schoonzoon betoond.

De jaren 49–46 zijn voor de loop van de geschiedenis van groot belang geweest. Dat kan niet gezegd worden van Cicero's reis naar Cilicië in de jaren ervoor. Maar dankzij de bewaarde brieven hebben we een goed beeld van Romeins provinciebeheer in die tijd. Men kan meevoelen met Cornelius Nepos, die kort na Cicero's dood de nog ongepubliceerde brieven bij Atticus thuis mocht inzien en in zijn biografie van Atticus schreef (16, 3): 'Wie deze brieven leest, heeft geen behoefte aan een systematisch geordend geschiedwerk over die tijden.'

Het bovenstaande is een bekorte versie van een lezing voor het Nederlands Klassiek Verbond. Ik dank Henk van Gessel voor zijn suggesties bij het inkorten van de tekst.

KORTE BIBLIOGRAFIE

Van Cicero's brieven aan Atticus bestaat o.a. een editie door D.R. Shackleton Bailey met Engelse vertaling (Cambridge 1965–1970) en een editie van H. Kasten met Duitse vertaling (München 1990). De brieven aan zijn familie en vrienden zijn eveneens uitgegeven door D.R. Shackleton Bailey (zonder vertaling) en door H. Kasten (met vertaling, München 1989^a). Daarnaast bestaan nog tweetalige edities van N.H. Watts (Loeb, London 1931) en M. Lob (Paris, Les belles lettres 1952). Een vertaling van alle documenten die op Caelius betrekking hebben (o.a. Cicero's pleidooi en de briefwisseling tussen Cicero en Caelius) verschijnt dit jaar bij Ambo onder de titel *Cicero en Caelius: vereeuwigde vriendschap*. Brieven en documenten uit de volgende jaren zijn te vinden in *Rome in revolutie – documenten van Caesar, Cicero en andere ooggetuigen 49–46*

v. Chr. Inleiding en vertaling H.W.A. van Rooijen-Dijkman m.m.v. A.D. Leeman (Amsterdam 1992).

NOTEN

1. Het betreft hier Quintus Pompeius Rufus, een vijand van Cicero en Caelius, na een aanklacht van Caelius tot ballingschap veroordeeld.
2. Alleen bekend als *aedilis* in 55.
3. De nieuwe regeling leidde in meer provincies tot goed beheer. Asia trof het met Thermus, Bithynië met Silius, Syrië met Bibulus, en Macedonië met Nonius, aldus Cicero aan Atticus (VI 1).
4. De kalender schoof in deze tijd enige malen naar voren door het uitblijven van schrikkelmaanden. In 46 moest Caesar bij zijn kalenderhervorming negentig dagen inlassen om de dagen weer op hun plaats te krijgen.

Hoge en lage lyriek in de 6de eeuw (I)

Stesichoros

S.R. Slings

De 6de eeuw als basis

De 5de eeuw v.Chr. wordt terecht beschouwd als de gouden eeuw van de Griekse cultuur. De 6de eeuw legt de basis voor die bloeiperiode. Alles wat we associëren met de 'klassieke' Griekse cultuur begint in deze tijd: de democratie, de grote bloei van kunst en architectuur, de tragedie, de filosofie. Als we ons concentreren op de literatuur kunnen we vaststellen dat tussen 600 en 500 Grieken proza beginnen te schrijven en te publiceren, waarin ze hun persoonlijke visie op de hun omringende wereld verbreiden – er zijn, om maar iets te noemen, ten minste twee wereldkaarten bekend die tussen 550 en 500 gemaakt zijn, en waarschijnlijk deel hebben uitgemaakt van prozageschriften. Hiermee wordt een begin gemaakt met de intellectuele beweging die jammer genoeg nog steeds miskend wordt, omdat ze wordt beschreven vanuit de hokjesgeest van de latere oudheid. De 6de-eeuwse prozaschrijvers paraderen in de boekjes als filosofen of als geschiedschrijvers. Maar we hebben te maken met intellectuelen, niet met specialisten. In dit bestek kan ik, jammer genoeg, deze misstand niet corrigeren, maar ik moet hem wel signaleren.

In Attica ontstaat vanaf circa 535 de tragedie. Maar we weten verder niets van de 6de-eeuwse tragedie, en ik vermeld het alleen maar om het belang van Athene als opkomend cultuurcentrum te tonen. Veel meer dan een lokale rareiteit zullen de eerste tragedies wel niet geweest zijn.

Dit zijn alleen nog maar aanzetten voor iets nieuws dat later gaat komen. Veel

belangrijker zijn drie ontwikkelingen die het literaire klimaat direct beïnvloeden en veranderen – uiteraard hangen ze met elkaar samen. In de eerste plaats verdwijnt de oude kunst van de zangers van heldendichten in de traditionele trant – de opvolgers van 'Homeros' dus – voorgoed. De Athener Hipparchos, een jongere broer van de 'tiran' Hippias, bezegelt het lot van deze creation-in-performance doordat hij de regel instelt dat bij het grote vierjaarlijkse Atheense feest de *Ilias* door voordrachtskunstenaars moet worden gereciteerd. Het improviserend en scheppend voordragen van epische teksten begint zeldzamer te worden. Meer in het algemeen zien we dat de *Ilias* (misschien ook de *Odyssee*, maar dat is minder zeker) de status krijgt van een canoniek gedicht – ik zal hier straks bij Stesichoros op terugkomen.

Een tweede nieuwigheid is de sterke opkomst van het patronaat, de bevordering van poëzie en muziek door politieke en religieuze instanties, maar niet in de laatste plaats ook door individuele personen. Zoals ik al heb gezegd zien we in de 6de eeuw in Athene de jaarlijkse opvoering van proto-tragedies en de vierjaarlijkse opvoering van de *Ilias*. Athene is voor het grootste deel van deze periode een marginaal gebied, maar in belangrijker culturele centra zien we vergelijkbare ontwikkelingen. Een voorbeeld van de institutionalisering leveren de Pythische spelen, die om de vier jaar in Delphi werden gehouden. Na de Olympische spelen zijn dit de meest prestigieuze sportmanifestaties in de

Griekse wereld. In 586 worden ze gereorganiseerd. Misschien waren er voordien al wedstrijden voor professionele zangers die zich op de citer begeleidden. In elk geval zijn die er sindsdien, maar er komt ook een wedstrijd voor zangers die zich door een hobo lieten begeleiden, en zelfs wedstrijden voor hobospelers. Van die laatste weten we dat ze programmatische muziek ten gehore brachten, waarin mythische verhalen werden uitgebeeld. De eerste winnaar in deze laatste categorie was een zekere Sakadas, die ook in 582 en 578 won. Zo kunnen dichters en musici hun vaardigheden tonen aan de hele Griekse wereld. Zulke wedstrijden, die vóór de 6de eeuw incidenteel voorkomen – al in de 8ste eeuw heeft de epische dichter Hesiodos eraan deelgenomen – worden in deze periode op grote schaal geïnstitutionaliseerd. Ze zijn in een orale cultuur de *Libris*-en *AKO*-prijzen van onze dagen.

Daarnaast blijft een al oudere vorm van patronaat bestaan: koningen en andere alleenheersers die ter meerdere glorie van zichzelf dichters aan hun hof laten verblijven. In deze eeuw is de tiran Polykrates van Samos (gestorven 522) er het bekendste voorbeeld van. Ook Sparta houdt in de 6de eeuw nog volop vast aan zijn rol als cultureel centrum – dat staat natuurlijk niet geheel los van het feit dat het in de Griekse wereld de eerste internationale grootmacht wordt.

De derde vernieuwing is het ontstaan, binnen de lyrische poëzie, van een duidelijke tweedeling, waarvoor in de 7de eeuw de aanzetten trouwens al waarneembaar zijn.¹ Deze tweedeling is het eigenlijke onderwerp van dit tweetal studies over de Griekse poëzie in de 6de eeuw. Op de Peloponnesos en in het westen van de Griekse wereld treden dichter-zangers op, veelal met een soms zingend en steeds dansend koor, in grootscheepse, majestueuze uitvoeringen, met liederen gesteld in een sterk kunstmatige dichtertaal, in een supraregionaal Dorisch dialect; de metri-

sche structuur van deze liederen is zeer formeel: lange strofen die tot grotere eenheden worden samengevoegd. Vertegenwoordigers van deze stroming zijn Stesichoros, Ibykos en Simonides – in de 5de eeuw wordt deze traditie voortgezet door Bacchylides en Pindaros. Daartegenover vinden we op de eilanden in de Egeïsche Zee en op de Turkse westkust een veel informelere vorm van lyriek, voor een belangrijk deel solozang bij symposia, in een taal die dicht staat bij het lokale dialect. De belangrijkste representanten zijn Alkaios, Sappho, en later in de eeuw Anakreon. In deze bijdrage bespreek ik Stesichoros als vertegenwoordiger van de 'hoge' lyriek. Anakreon komt als voorbeeld van de 'lage' lyriek aan de orde in een tweede artikel.

Stesichoros

Stesichoros is de meest typische dichter van de hoge lyriek, wiens werk op moderne lezers tevens het meest bevreedend werkt. Hij is ook de eerste dichter uit de nieuwe gebieden die de Grieken door hun expansieve kolonisering zijn gaan bewonen. Waar Stesichoros is geboren staat niet vast; de meeste bronnen noemen Himera op de noordkust van Sicilië, waar hij in elk geval werkzaam is geweest. Er wordt ook een stad in Zuid-Italië als zijn geboorteplaats opgegeven. Hij had een broer, Mamerkos of Mamerti(n)os – een naam die typisch in deze regio thuishoort – van wie we horen dat hij zich heeft beziggehouden met wiskunde, de uit het Midden-Oosten in de 6de eeuw in de Griekse wereld doorgedrongen wetenschap. Een andere broer was wetgever in een ons verder onbekende stad. Stesichoros' echte naam was Teisias, hij is zich naar zijn beroep gaan noemen (het woord betekent 'koorleider').

We kunnen de carrière van Stesichoros niet precies volgen, maar vast staat dat hij werkzaam is geweest in Himera, in de Zuid-Italische stad Lokroi en op de Peloponnesos, vermoedelijk onder meer in

Sparta. Waarschijnlijk is hij gestorven en begraven in *Katane* (Catania) op Sicilië. Zijn werkzame leven valt in de eerste helft van de 6de eeuw. Graag zouden we iets meer willen weten over een glansrol die hij zou hebben gespeeld bij een burgeroorlog in een ons onbekende staat. Toen de partijen al op het slagveld tegenover elkaar stonden zou hij ze tot verzoening hebben gebracht door midden op het slagveld een vrede-stichtend lied te zingen. Een soortgelijk verhaal, zij het iets minder dramatisch, wordt overigens verteld over zijn 7de-eeuwse voorganger Terpandros.

Of dit nu historisch is of niet, het past bij de rol die de zangers van de hoge lyriek zich in deze tijd beginnen aan te meten. Ze beschouwen zichzelf als superieure, door de Muzen met wijsheid begiftigde kunstenaars, en worden ook door anderen als zodanig beschouwd. Die positie maakt ze tot buitenstaanders, en als zodanig kunnen ze optreden als politiek adviseurs en vrede-stichters.² In Himera waarschuwt Stesichoros de bevolking tegen de aspiraties van Phalaris – tevergeefs trouwens, want Phalaris zou zich ontpoppen als een van de wreedste tirannen (in de vroegere en de latere zin van het woord) van deze tijd. In Lokroi maant hij de bevolking tot matiging, waarschijnlijk in een dreigend conflict met een naburige stad.

Dat dit optreden ook verkeerd kan uitpakken blijkt uit het gegeven dat Stesichoros verbannen is uit de stad Pallanteion in Arkadië. Wat hij daar deed, en waarom hij bij zijn optreden ongewenst bleek, zijn zaken waar hooguit over valt te speculeren, maar zekerheid valt niet te krijgen. Veel geleerden geven de volgende verklaring: Stesichoros' poëzie is tamelijk pro-Spartaans, en in een Arkadische stad die bedreigd wordt door Sparta met zijn expansieve buitenlandse politiek zal dit aspect van zijn liederen niet in goede aarde zijn gevallen. Maar het blijft speculatie.

Hoe dan ook, vanaf Stesichoros werpen de dichters van de hoge lyriek zich op als

raadgevers van staten en machthebbers. Na hem zullen Simonides en Pindaros die rol als vanzelfsprekend op zich nemen. Ze treden hiermee in de plaats van de epische dichters, die zoals we al gezien hebben zich in deze tijd steeds meer beperken tot het reproduceren van oudere poëzie, en daardoor aan status inboeten.

De gedichten van Stesichoros illustreren deze overgang op een welsprekende manier. Ze vertellen de epische, mythische stof, en wel op een formele, zelfs plechtstatige manier. De lange, orgelende versregels worden gecombineerd tot statige strofen, en de strofen tot triaden (dat zal ik later uitleggen). Stesichoros doet zijn zelfgekozen naam geen eer aan, althans niet in wat we van hem over hebben. Voor een koor is er in deze langademige poëzie geen duidelijke plaats. Waarschijnlijk trad Stesichoros op met urenlange aria's, waarbij hij zichzelf op de citer begeleidde, en het koor met zijn choreografie de verhaallijn illustreerde, maar zijn mond niet open deed. Daarbij zijn zijn gedichten uiterst onpersoonlijk. Sinds Jakob Burckhardt is het een cliché geworden om de lyrische periode van de Griekse literatuur te beschouwen als de periode waarin de individuele kunstenaar zich voor het eerst manifesteert. Ik vind deze opvattingen om diverse redenen onhoudbaar, en op Stesichoros is ze al heel weinig van toepassing. Van een 'ontwakende persoonlijkheid' valt in deze pseudo-epiek geen spoor waar te nemen.³

De Garyonaïs

Ik wil dit illustreren aan de hand van het gedicht dat we het best kennen, de *Garyonaïs*. We hebben het overigens pas leren kennen door een papyrusvondst die in de jaren zestig is gepubliceerd. Het zijn zo'n tachtig, meestal frustrerend kleine brokstukjes van een lange papyrusrol (minimaal zestig kolommen met dertig versregels elk) die dit gedicht bevatte. Van de hele rol hebben we misschien één procent over. Jammer genoeg kan ik in dit

bestek niet ingaan op het superieure puzzelwerk dat in de jaren zestig en zeventig door Engelse en Duitse geleerden is gedaan, waardoor we ons een redelijk goed, zij het uiteraard zeer lacunair beeld van het gedicht kunnen vormen.⁴ De reconstructie van de *Garyonais* is een van de meest spectaculaire prestaties van de Griekse literaire papyrologie.

Het gedicht gaat over een van de bekende 'twaalf werken' van Herakles, zware taken die hij van koning Eurystheus van Argos moet uitvoeren. Hij moet hier de runderen roven van het monster Geryones (Dorisch: *Garyones*), een gevleugelde Siamese drieling. Geryones woont op een mythisch eiland in de Atlantische Oceaan. Hij is de zoon van Chrysaor, de zoon van Poseidon en een onbekende godin. Of hij zelf onsterfelijk is blijft in dit gedicht aanvankelijk onduidelijk.

Herakles dwingt de Zonnegod om hem zijn gouden beker af te staan, zodat hij naar het eiland kan varen. (Volgens een

Grieks geloof, dat overigens ook in Egypte voorkomt, vaart de zon 's nachts terug van west naar oost in een gouden drinkbeker.) Als Herakles op het eiland van Geryones is aangekomen geeft hij de Zonnegod deze beker terug:

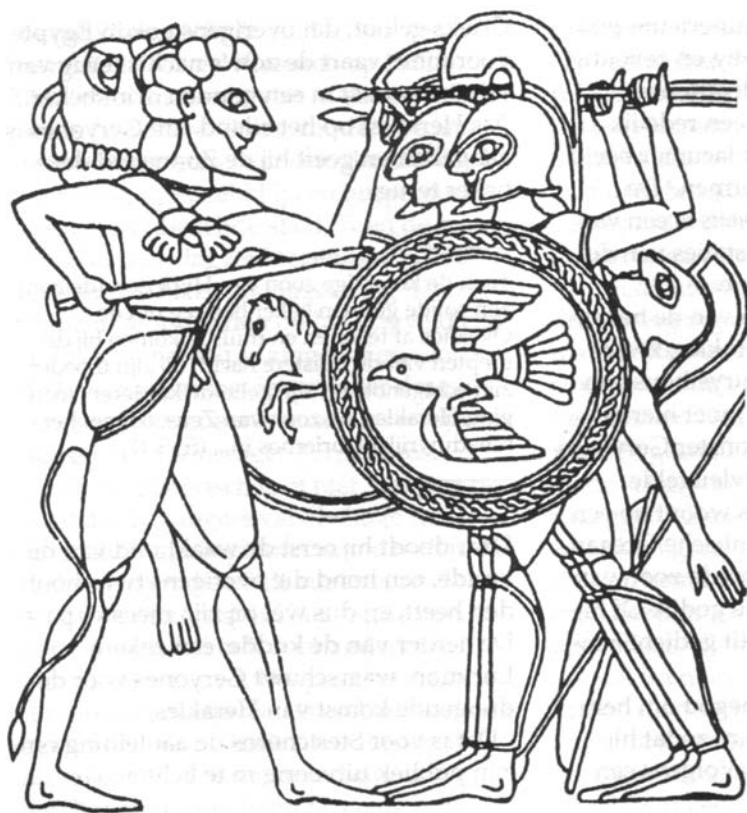
Toen de krachtige zoon van Hyperion [de zon] zijn solide gouden beker besteeg om de Okeanos af te varen en thuis te komen bij de diepten van de duistere nacht, bij zijn moeder, zijn echtgenote en zijn geliefde kinderen, toen ging Herakles, de zoon van Zeus, te voet het schaduwrijke laurierbos in... (fr. S 17)

Daar doodt hij eerst de waakhond van de kudde, een hond die overigens twee hoofden heeft, en dus wel bij zijn meester past. De herder van de kudde, een zekere Eurytion, waarschuwt Geryones voor de dreigende komst van Herakles.

Dat is voor Stesichoros de aanleiding om zijn publiek uitvoerig in te lichten over de

Afb. 1. Herakles en Geryon. Herakles valt Geryon aan met het zwaard; de drie hoofden van de reus (één is al dood) zitten hier vast aan één paar benen. Naast hem ligt de tweekoppige hond Orthos, geveld door een pijl, en achter hem de herder Eurytion, eveneens dood, onder een palmboom. Bronsrelief uit Samos, circa 600 v.Chr.

Afb. 2. Herakles en Geryon. De reus is nu in het bezit van drie hoofden en drie paar benen. Bronsrelief op een schildband uit Olympia, circa 550 v.Chr.

afkomst en de geboorte van Eurytion. Zijn moeder had hem gebaard

bij de bronnen van de rivier *Tartessos* [Guadalquivir], de onmetelijke bronnen met hun zilveren aders, in een schuilplaats in een rots. (fr. S 7)

En ook over het probleem hoe Eurytion uiteindelijk op het eiland van Geryones is beland krijgen we alle details te horen.

Geryones wil niets weten van Eurytion's advies:

Tot hem sprak als antwoord de dappere zoon van de onsterfelijke Chrysaor en van Kallirhoë: 'Spreek me niet van de kille dood om mijn manhaftig hart te ontmoedigen. Als ik onsterfelijk ben en eeuwig jong, en het leven op de

Olympos zal mogen delen... [dan zal hij mij geen kwaad kunnen doen, o.i.d.]. Maar, mijn vriend, als ik de gehate ouderdom moet ondergaan en onder de kortlevende stervelingen moet leven, buiten het gezelschap van de gelukkige goden, dan is het veel evuller dat me nú overkomt wat mij is voorbeschikt... Dat ik schande nalaat voor mijn hele nageslacht, als zoon van Chrysaor, moge dat de gelukkige goden nooit welgevallig zijn.' (fr. S 11)

Dan wordt ook Eurytion gedood. Voor de tweede maal wordt Geryones gewaarschuwd. Zijn moeder Kallirhoë smeekt hem om het gevecht met Herakles uit de weg te gaan:

'Ik rampzalige, ellendig als moeder, ellendig in mijn lot. Nee, Geryones, ik smeek je, als ik je ooit mijn borst gegeven heb...' Zo sprak ze, en ze opende haar welriekende gewaad... (fr. S 13)

Hier wordt de luisteraar overduidelijk herinnerd aan een bekende scène uit de *Ilias*, waar Hekabe haar zoon vanaf de muur van Troje haar borsten laat zien:

'Hektor, mijn kind, heb hier eerbied voor. Heb medelijden met me, als ik je ooit de borst heb gegeven, die het verdriet doet vergeten. Denk daar dan aan, lief kind, verdedig je tegen de vijand van binnen de muren.' (*Ilias* 22. 82-85)

Zoals wel te verwachten was helpt ook deze smeekbede niet. Stesichoros last dan

een van die uit de *Ilias* bekende godenvergaderingen in, overigens pas zo'n 400 versregels later. Athene staat aan de kant van Herakles; Poseidon steunt uiteraard zijn kleinzoon, maar hij moet inbinden als Athene hem chanteert met een voor ons onduidelijke belofte die hij heeft gedaan. Dan komt eindelijk het gevecht tussen Herakles en Geryones (afb. 1 en 2). Herakles moet zijn tegenstander driemaal doden, want hij heeft drie lichamen en drie hoofden. Voorzover we de papyrus kunnen begrijpen slaat hij Geryones eerst de helm van een van zijn hoofden (met zijn knots vermoedelijk) en schiet er dan een giftige pijl doorheen, ietwat ten overvloede.

Zwijgend schoot hij dit sluw door zijn voorhoofd. Hij spleet het vlees en het bot open door goddelijke beschikking. De pijl kwam rechtuit door de kruin van zijn hoofd. Met zijn purperen bloed bevlekte hij zijn harnas en zijn bloedverkoekte armen en benen. Geryones' nek zakte op zijn schouders, zoals een papaver die in zijn tere bloei geschonden meteen zijn bladeren laat uitvallen... (fr. S 15 ii)

Ook hier is er weer een duidelijke verwijzing naar een passage uit de *Ilias*. Teukros schiet een Trojaan een pijl door de borst:

Als een papaver viel zijn hoofd opzij, in een tuin belast door zijn vrucht en door de lenteregens. (*Ilias* 8. 306–307)

Het tweede hoofd wordt met de knots stukgeslagen; ten aanzien van het derde laat de papyrus ons in de steek. Hoe Herakles met de runderen weer op het vasteland en naar koning Eurystheus is teruggekeerd weten we niet, maar de terugreis moet redelijk uitvoerig zijn beschreven, want we hebben nog een citaat over van een scène waarbij Herakles, al bijna thuis, het glas heft met een koning in Arkadië, en waarschijnlijk zelfs in Pallanteion. Als dat zo is zou het

een ingelast compliment kunnen zijn aan het publiek: we zagen dat Stesichoros daar gewerkt heeft en er later uit verbannen is.

Het formele karakter van deze poëzie zal uit deze reconstructie en de vertaalde stukjes wel duidelijk zijn geworden. De opbouw van de metriek, en daarmee ook de muzikale structuur, versterkt dit karakter aanzienlijk. Stesichoros is de uitvinder van de triadische structuur: twee identieke strofen met een identieke melodie (in dit geval dactylische strofen van vijf regels) worden gevolgd door een afwijkende strofe met een afwijkende melodie (in dit geval een dactylische van drie regels). Zo'n triade kan naar believen worden herhaald, in de *Garyonais* minimaal zeventig keer. Men stelle zich een *Matthäus-Passion* voor die vier uur duurt en uitsluitend bestaat uit steeds maar hetzelfde koraal, of nog preciezer uit wisselende teksten op tweemaal 'O Haupt voll Blut und Wunden', gevolgd door eenmaal 'Herzliebster Jesu'. Men kan het zich misschien voorstellen, maar zeker niet voorstelbaar is de enorme populariteit die Stesichoros' uitvoeringen hebben gehad; zijn oratoriumachtige producties zijn tot aan het eind van de 5de eeuw in heel Griekenland geliefd geweest.

Terwijl de stof en de stijl typisch episch zijn leidt de wijze van voordragen tot een veel grotere stijfheid dan in het epos. In het epos is de versregel, de hexameter, de enige compositie-eenheid, en het einde van de versregel de enige afgrenzing. De dichters van de *Ilias* en de *Odyssee* doorbreken die grenzen regelmatig door enjambement, en ook wel door zinnen midden in een versregel te beginnen. In dit opzicht is Stesichoros het slachtoffer geworden van zijn muzikale vernieuwing. Zinseinde en verseinde vallen samen, enjambement gebruikt hij niet. De strofen en de triaden fungeren steeds als samenhangende groepen zinnen, dus alinea's. Op de luisteraars moet deze compositietechniek een majestueuze indruk hebben gemaakt, maar voor lezers is ze tamelijk ongenietbaar.

We mogen alleen maar dankbaar zijn dat latere Griekse dichters Stesichoros' manier van poëzie maken links hebben laten liggen. Wat we uit de *Garyonaïs* kunnen opmaken ziet eruit als een doublure van de *Ilias*. De gevoelens die Geryones uitspreekt zijn zeer heroïsch en zeer nobel, maar ze brengen niets nieuws. De dood van dit zielige monster is indrukwekkend, maar indrukwekkende sterfgevallen waren er in het epos ook al. Wat Stesichoros eraan toevoegt is een poëtische techniek die ondanks de technische innovaties nogal conservatief aandoet. Maar ik moet benadrukken dat dit een reactie van lezers is, voor wie deze liederen niet bestemd waren.

Stesichoros' literaire invloed

De triadische structuur, de belangrijkste vernieuwing van Stesichoros, wordt in de hoge lyriek voor alle latere dichters de norm, al worden de liederen later wel aanzienlijk korter. Ook als verteller heeft Stesichoros school gemaakt. Uit diverse mededelingen bij latere schrijvers weten we dat de vernieuwingen die Stesichoros in de mythische stof heeft aangebracht grote invloed hebben gehad, vooral op de tragedie.

Zo heeft er een lang gedicht van hem bestaan, waarschijnlijk in twee boeken, waarin werd verteld dat Helena niet in Troje is geweest, maar dat ze toen ze met Paris onderweg was in Egypte is achtergebleven. Dat is het basisgegeven van de *Helena* van Euripides, en het wordt ook gezegd in diens *Elektra*. Men mag aannemen dat Stesichoros deze verandering in het verhaal heeft aangebracht om zijn Spartaanse broodheren te plezieren: zo wordt Helena, die in Sparta als godin werd vereerd, ontlast van de schuld aan de dood van de talloze Grieken die voor Troje gesneuveld zijn. In de *Oresteia*, ook een gedicht in twee boeken, krijgt Klytaimestra een angstaanjagende, onheilspellende droom. Dat gegeven benut Aischylos in de

Choëphoroi om de plot in werking te zetten die zal leiden tot de moord op Aigisthos en Klytaimestra; het komt ook voor in Sophokles' *Elektra*. Een vernieuwing die maar tijdelijk school zal maken is dat Stesichoros het paleis van Agamemnon verplaatst naar Sparta; dit hangt waarschijnlijk samen met het feit dat Agamemnon en Orestes in Sparta in deze tijd goddelijke eer beginnen te krijgen. Overigens citeert Aristophanes in een komisch koorlied een paar regels uit het begin van de *Oresteia* van Stesichoros, een aanwijzing te meer dat diens poëzie nog aan het eind van de 5de eeuw bij een groot publiek populair was.

Voor de literatuurgeschiedenis is het verder bijzonder interessant om vast te stellen dat we bij Stesichoros de eerste onomstotelijke echo's van passages uit de *Ilias* aantreffen: Kallirhoë die haar borst ontbloot en de vergelijking met de papaver. De *Ilias* is in deze tijd blijkaar zo canoniek geworden dat het publiek deze intertextuele verwijzingen heeft herkend. Ze zijn na Stesichoros niet meer uit de Griekse poëzie weg te denken.

Stesichoros is ten slotte belangrijk als de definitieve vormgever van de taal van de hoge lyriek. Hij treedt op in gebieden waar dialecten van de Dorische dialectgroep gesproken worden, en zijn gedichten zijn gesteld in een vaag Dorisch (geen Spartaans), met een enkel Aeolisch element, en daarnaast een sterke invloed – hoe kan het anders? – van het epos. Ook aan het epos ontleend zijn de talrijke, vaak zware epitheta; men kan ze in de vertaalde stukjes uit de *Garyonaïs* op ruime schaal aantreffen. Ook in dit opzicht heeft hij een grote invloed gehad op latere auteurs van koorliederen. Zelfs het koor in de Attische tragedie zingt in wezen in de taal die Stesichoros heeft gecreëerd.

NOTEN

1. Tot voor kort werden deze twee typen lyriek beschreven als 'koorlyriek' en 'sololyriek'. Maar de Engelse geleerde M. Davies (Monody, Choral Lyric, and the Tyranny of the Hand-Book, *Classical Quarterly* 38 [1988] 52–64) heeft bewezen dat dit onderscheid onhoudbaar is.

Om een willekeurig voorbeeld te geven: Sappho, die traditioneel fungeert als vertegenwoordiger van de sololyriek, is vooral opgetreden als koorleidster.

2. Ik ben hier uitvoeriger op ingegaan in: De dichter als bewaker van het verleden, *Bzzlletin* 175 (1990) 3–11, en in een comparatistisch kader in: Poet's call and poet's status in archaic

Greece and other oral cultures, *Listy filologické* 112 (1989) 72–80.

3. Vergelijk mijn artikel: Archilochus van Paros, soldaat en dichter, *Hermeneus* 62 (1990) 281–89, met name 283–4.

4. De belangrijkste publicatie is: D.L. Page, Stesichorus. The Geryoneis, *Journal of Hellenic Studies* 93 (1973) 138–54.

De fragmenten worden geciteerd naar M. Davies, *Poetarum Melicorum Graecorum Fragmenta I* (Oxford 1991).

Een nuttige uitgave met Engelse vertaling is D.A. Campbell, *Greek Lyric III: Stesichorus, Ibycus, Simonides, and others* (Loeb Classical Library; Cambridge MA-London 1991).

Summi viri

De beeldengalerij op het forum van Augustus

J.H.M. Goris

Mars de Wreker zelf daalt uit de hemel neer om de hem verleende eerbewijzen te ontvangen en zijn tempel op het forum van Augustus in ogeschouw te nemen. De god en het daar verichte werk zijn allebei ontzagwekkend (...). Aan de ene kant is Aeneas te zien, beladen met zijn dierbare last, en de vele voorvaders van het edele Julische geslacht. Aan de andere kant *Iliades* [Romulus], met op zijn schouders de wapens van de door hem verslagen tegenstander. Aan die kant staan ook de beroemde helden: het opschrift onder hun standbeeld vermeldt hun daden (Ovidius, *Fasti* 5. 55–3, 563–6).

Ovidius verwijst naar het forum van Augustus in Rome, met zijn machtige tempel ter ere van *Mars Ultor* (Wreker), en de daar opgestelde standbeelden met bijbehorende inscripties. Over die standbeelden lezen wij bij Suetonius:

Na de onsterfelijke goden betoonde hij [Augustus] de meeste eer aan de veldheren die het Romeinse Rijk van klein tot zeer groot gemaakt hadden (...) en om hen te eren stelde hij beelden van hen op in het gewaad van een triomfator in beide galerijen van zijn forum. (Suetonius, *Leven van Augustus* 31)

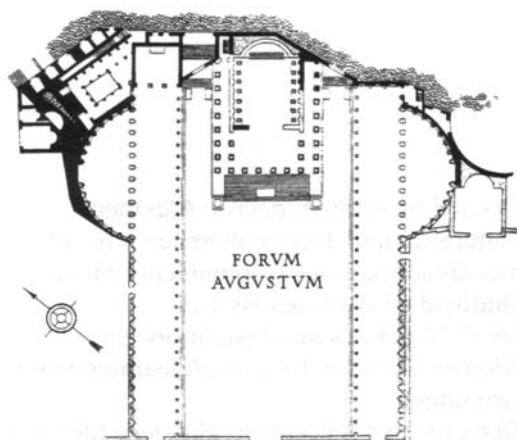
De door Ovidius en Suetonius bedoelde beelden worden de *summi viri* genoemd, met een benaming die is ontleend aan het *Leven van Alexander Severus* (28. 6) in de *Historia Augusta* (de laat-antieke verzameling van keizerbiografieën, waarvan het auteurschap omstreden is). Keizer Alexander Severus had standbeelden

opgericht van vergoddelijkte keizers op het *forum Transitorium* 'naar het voorbeeld van Augustus, die marmeren standbeelden van *summi viri* op zijn forum plaatste en hun daden erbij vermeldde'. Dat deze standbeelden van marmer waren, wordt bevestigd door archeologische vondsten.¹

Plinius (*Naturalis Historia* 22. 13) vertelt ons iets over het opschrift onder het beeld van Scipio:

Varro vertelt dat Scipio begiftigd werd met de belegeringskrans in Africa, tijdens het consulaat van Manilius, na een reddingsactie met drie cohorten om een even groot aantal te sparen. Dit heeft de goddelijke Augustus onder Scipio's standbeeld op zijn forum laten schrijven.

Vermoedelijk was de op platen gegraveerde informatie (het zogenaamde *elogium*)

Afb. 1. Plattegrond van het *forum Augusti* (uit: Zanker 1968).

Afb. 2. Nissen waar Augustus' Julische voorouders gestaan moeten hebben (uit: Degrassi, 1947, 3).

voor elke held in twee delen opgesplitst. De bovenste helft bevatte waarschijnlijk een kort opschrift met de naam van de betrokkene en zijn *cursus honorum* (de traditionele loopbaan van de Romeinse politicus). Uitvoeriger was het deel dat de bijzondere daden van de in marmer vereeuwigde held opsomde.

Er zijn ons zeventien van zulke *elogia* bekend, met in de meeste gevallen niet meer dan de naam van de held. De literaire overlevering voegt aan deze zeventien namen nog twee andere toe; een in Herculaneum gevonden wastablet brengt het totaal op twintig. Wie waren deze *summi viri* en wat kan gezegd worden over de reden waarom zij tot deze status werden verheven?

Het forum van Augustus

Het forum van Augustus waarop de *summi viri* stonden opgesteld, was een persoonlijk project geweest van de keizer. Hij vermeldt dit in zijn *Res Gestae* (21): 'Op privégrond bouwde ik de tempel van *Mars Ultor*

en het forum van Augustus en ik betaalde een en ander uit de behaalde oorlogsbuit'. Tempel en forum werden in 2 v.Chr. gelijktijdig ingewijd.

Aan de vooravond van de slag bij Philippi in het jaar 42 v.Chr. had Augustus (toen nog Octavianus) beloofd een tempel te bouwen voor *Mars Ultor*, wanneer hij de dood van zijn adoptiefvader Julius Caesar gewroken had. Deze tempel kreeg veertig jaar later zijn plaats op Augustus' forum. Het heiligdom werd aan beide zijden geflankeerd door een eregalerij, waarbij plaats moet zijn geweest voor 108 beelden, zoals Degrassi's reconstructie duidelijk maakt.² Er was, zoals Ovidius aangeeft in het eerder geciteerde fragment van de *Fasti* en zoals ook blijkt uit de plaats waar de brokstukken van de inscripties gevonden zijn, een tweedeling in die galerij. Aan de ene kant stonden voorvadersen uit het Julische geslacht met als eerste Aeneas, aan de andere kant Romulus en de *summi viri*.

Op de gevel van de tempel waren beelden te zien, onder andere van Mars en van Venus, de goddelijke stammoeder van de *gens Julia*, waartoe Augustus sinds zijn adoptie door Julius Caesar behoorde. In grote letters stond er verder de naam Augustus gegraveerd, de eretitel die in het jaar 27 door de senaat aan Octavianus was verleend.³ Vóór de tempel stond, tussen de galerijen in, een standbeeld van Augustus op een vierspan. Op de sokkel een inscriptie: *Pater Patriae*, de eretitel die 2 v.Chr. door senaat en volk aan de keizer was ver-

Afb. 3. Reconstructietekening van het forum Augusti en de *Mars Ultor*-tempel (uit: Zanker 1988, 113).

leend (*Res Gestae* 35). In de tempel werden de van de Parthen teruggekregen legioenstandaarden bewaard. Indertijd waren die door de nederlaag van Crassus bij Carrhae (53 v.Chr.) in handen van de Parthen gevallen. Augustus had deze vlek op het Romeinse blazoen weggewassen.

Al met al was het forum van Augustus, met zijn tempel en zijn beeldengalerij, een monument tot meerdere eer en glorie van de keizer zelf en van het roemrijk voorgeslacht.

De *summi viri*

Ons zijn van twintig *summi viri* de namen bekend. Die twintig vormen slechts een klein deel van het oorspronkelijke aantal: Degrassi's reconstructie veronderstelt plaats voor 108 standbeelden op het forum van Augustus.

Omdat de restanten van het forum symmetrie vertonen in de opzet van de galerijen (op enkele details na), kan gesteld worden dat er per galerij 54 plaatsen waren. Men zou verwachten dat de galerij, waar Aeneas en zijn Julische nazaten stonden opgesteld, en die met de *summi viri* elk 54 standbeelden hebben bevat. Het is echter de vraag of het Julische geslacht zoveel prominente leden heeft gehad. Zanker vermoedt dat het aantal *summi viri* groter is geweest dan 54 en dat een deel van hen in de galerij van de *Julii* heeft gestaan.⁴

Hier volgt een opsomming van de twintig ons bekende *summi viri*. Eerst geef ik de namen van degenen die wij kennen dankzij de teruggevonden inscripties (de cijfers tussen haakjes verwijzen naar de nummering van Degrassi's inventarisatie):

A. Postumius Regillensis (10)

M. Valerius Maximus (60, 78)

M. Furius Camillus (61)

L. Albinus (11)

L. Papirius Cursor (62)

App. Claudius Caecus (12)

C. Fabricius Luscinus (63)

C. Duilius (13)

Q. Fabius Maximus (14, 80)

C. Cornelius Cethegus (64)

L. Cornelius Scipio Asiaticus (15)

L. Aemilius Paullus (81)

Ti. Sempronius Gracchus (82)

Q. Caecilius Metellus Numidicus (16)

C. Marius (17, 83)

L. Cornelius Sulla Felix (18)

L. Licinius Lucullus (84)

Aan deze lijst kunnen worden toegevoegd:

M. Valerius Corvus, die vermeld wordt door Aulus Gellius in zijn *Noctes Atticae* (9. 11. 10), P. Cornelius Scipio Aemilianus, genoemd door Plinius Maior (*Naturalis Historia* 22. 13), en Cn. Sentius Saturninus, op basis van een in Herculaneum gevonden wastablet.

Augustus had de *summi viri* niet zonder reden een plaats gegeven op zijn forum. Suetonius (*Augustus* 31) bericht er dit over:

Hij verklaarde zelfs bij edict dat hij dit gedaan had met de bedoeling dat de burgers bij de beoordeling van hemzelf, zolang hij leefde, en van de keizers in latere tijden, hen als het ware als maatstaf zouden nemen.

Over welke kwaliteiten beschikten de *summi viri* dan wel? Anders gezegd, op grond waarvan was hun een plaatsje gegund in Augustus' *Hall of Fame*?

In de eerste plaats bevestigen de inscripties de uitspraak van Suetonius dat Augustus de meeste eer betoonde 'aan de veldheren die het Romeinse Rijk van klein tot zeer groot gemaakt hadden' (*Augustus* 31). Acht van de bewaard gebleven *elogia* vermelden militaire successen. Verder staat van elf van de andere ons bekende *summi viri* vast dat zij zich meer of minder verdienstelijk hadden gemaakt in oorlogen.

Deze nadruk op militaire prestaties kan geen verbazing wekken. De eregalerij stond aan weerszijden van een tempel gewijd aan de oorlogsgod Mars. De *summi viri* stonden onder aanvoering van Romulus, de eerste winnaar van *spolia*

opima.⁵ Verder blijkt uit Suetonius (*Augustus* 29) en Cassius Dio (55. 10. 3–4) dat succesvolle generaals hun overwinningstroeëen dienden te wijden aan *Mars Ultor* op het forum van Augustus, dat de senaat bijeenkwam in de tempel van Mars om te beslissen over de toekenning van triomfen en dat nieuwe overwinnaars, aan wie officieel een triomf was toegekend, een bronzen standbeeld kregen op hetzelfde forum als waarop de *summi viri* stonden.

De *elogia* van L. Albinus, Appius Claudius Caecus, Gaius Marius en Marcus Valerius Maximus kunnen ons misschien meer leren over Augustus' selectiecriteria. De inscriptie voor Albinus (Degrassi 11) maakt geen melding van enige militaire activiteit. Wel wordt vol lof gesproken over zijn optreden tijdens het beleg van Rome door de Galliërs in 390 v.Chr. Volgens zijn *elogium* bracht Albinus de Vestaalse maagden en de heilige voorwerpen over naar de stad *Caere*, zag er op toe dat de ritens niet onderbroken werden en bracht priesteressen en voorwerpen terug naar Rome, toen de situatie weer veilig was:

Toen de Galliërs het Capitool belegerden, leidde hij de Vestaalse maagden naar Caere; daar zag hij er op toe dat de heilige handelingen en vaste ritens niet onderbroken werden; toen de stad heroverd was, bracht hij de maagden en de heilige voorwerpen weer terug naar Rome.

[Cum Galli ob]siderent Capitolium, [virgines Ve]stales Caere deduxit; [ibi sacra at]que ritus sollemnes ne [intermitte]ntur, curai sibi habuit; [urbe recup]erata sacra et virgines [Romam re]vexit.

Het *elogium* van Appius Claudius Caecus (Degrassi 12) besteedt weliswaar één zin aan zijn militaire ondernemingen (waarvoor hem overigens geen triomf is toegekend), maar is uitvoeriger over andere zaken. We lezen bijvoorbeeld over de

Afb. 4. Augustus afgebeeld als offeraar (uit: Zanker 1988, 128).

beroemde toespraak van Appius Claudius in 280 v.Chr. in de senaat, waarmee hij het Romeinse volk voor de schande van een oneervolle vrede met koning Pyrrhus van Epirus behoedde, en over zijn bouwactiviteiten: de aanleg van de Via Appia, zijn bijdrage aan de watervoorziening in Rome en de bouw van de tempel voor Bellona.

Net als Appius Claudius wordt Gaius

Marius (Degrassi 17, 83) geprezen als bouwer van een tempel:

Hij bouwde als overwinnaar een tempel voor *Honor* en *Virtus*, bekostigd uit op de Cimbren en Teutonen veroverde buit

De manubiis Cimbric(is) et Teuton(icis) aedem Honori et Virtuti victor fecit.

Deze Keltische volkeren, die Italië bedreigden, versloeg hij in respectievelijk 101 en 102 v.Chr.

Nu zijn er meer onder de *summi viri* die zich op dit terrein hebben laten gelden, ook al blijkt dat niet uit de brokstukken

van hun *elogia*: Postumius Regillensis bouwde de Cerestempel en de tempel van *Liber* en *Libera* aan het begin van de 5de eeuw v.Chr. (Tacitus, *Annales* 2. 49); Furius Camillus, een groot man in het eerste kwart van de 4de eeuw v.Chr. (met zeker twee dictaturen en twee triomfen op zijn naam) bouwde de tempel van *Iuno Regina* (Plutarchus, *Leven van Camillus* 5–6); Papirius Cursor bouwde de tempel van *Quirinus* in 293 v.Chr. na zijn triomf over de Samnieten (Livius 10. 46. 7) en Gaius Duilius, de overwinnaar van de zeeslag met de Carthagers in 260 v.Chr., richtte de tempel van Janus op (Tacitus, *Annales* 2. 49). Ik vermoed dat ook in hun *elogia* de bouw van de tempels vermeld is geweest.

Bij de inscriptie voor M. Valerius Maximus (Degrassi 60, 78) ligt de nadruk op zijn 'leadership in civil disturbances', zoals Kellum dat noemt in de tot nu toe meest uitgebreide studie over de *summi viri*.⁶ Valerius' rol als verzoener in een conflict tussen volk en senaat in 494 v.Chr. wordt genoemd:

Hij leidde het volk weg van de Heilige Berg, en hij herstelde de goede verstandhouding met de senaat

Plebem de sacro monte deduxit, gratiam cum patribus reconciliavit

Ook het *elogium* van de hierboven al besproken Gaius Marius (Degrassi 17, 83) prijft het optreden in een conflict dat de openbare orde en de republiek bedreigde: toen Saturninus met zijn handlangers gewapenderhand het Capitool had bezet, greep

Afb. 5. De reliëfs op het borstpantser van de Augustus van Prima Porta. In de centrale scène ontvangt een Romeins veldheer uit handen van een oosters (Parthisch?) geklede figuur de legioensstandaarden terug (uit: Zanker 1988, 191).

Marius in. Hij wist Saturninus te overwinnen en redde de republiek van een staatsgreep.

In de inscripties van de *summi viri* worden successen in oorlogvoering, bouwprestaties en doortastend optreden in religieus en politiek woelige tijden genoemd. Dit waren dus kennelijk de criteria, die bepaalden wie tot de *summi viri* mocht worden gerekend.

Augustus en de *summi viri*

Volgens Suetonius wilde Augustus dat men zijn eigen daden zou beoordelen met de *summi viri* als maatstaf. Hoe komt hij er, gemeten met deze maatstaf, van af? Voldeed hij zelf aan de criteria die hij in zijn beoordeling van anderen aanlegde?

Wat militaire prestaties betreft: Augustus heeft een drievoudige triomf gevierd voor zijn succesvolle strijd in Dalmatië, bij Actium en in Egypte (Suetonius, *Augustus* 22). Door Velleius Paterculus (2. 39. 2) weten we dat de namen van Spaanse en andere door Augustus onderworpen volkeren op zijn forum prijken.

Twee van de *summi viri* worden, zoals we gezien hebben, in hun *elogia* geprezen om hun succesvol ingrijpen in civiel-politieke crises: Valerius Maximus en Gaius Marius. Augustus wist na een lange periode van burgeroorlogen rust en orde te brengen door bij Actium in 31 v.Chr. Antonius en Cleopatra te verslaan. In zijn *Res Gestae* presenteert hij zichzelf dan ook niet geheel ten onrechte als redder van de staat:

Negentien jaar was ik, toen ik – het was mijn eigen idee en ik betaalde het uit eigen zak – een leger op de been bracht, waarmee ik de staat bevrijd heb van de onderdrukking door een heerszuchtige kliek. (*Res Gestae* 1)

Behalve om hun leiderschap in civiel-politieke conflicten worden *summi viri* soms bijvoorbeeld geprezen om hun doortastend optreden in religieuze en morele cri-

ses (bijvoorbeeld Albinus en Appius Claudius). Ook Augustus voelde zich de redder van de Romeinse eer, zoals toen hij in 20 v.Chr. de door de Parthen veroverde legerstandaarden wist terug te krijgen. Hij wierp zich verder op als religieus en moreel hervormer. De *pax deorum* was zijns inziens ernstig verstoord geraakt, wat de burgeroorlog tot gevolg had gehad. Naar de woorden van Horatius:

Voor de misdaden van uw voorvaderen moet gij, Romein, onverdiend boeten, totdat gij de ineenzakkende tempels en huizen der goden hersteld hebt en de godenbeelden, die vuil zijn van zwarte rook. (*Carm.* 3. 6. 1–4)

In de *elogia* van Appius Claudius Caecus en Caius Marius wordt de lezer herinnerd aan hun bouwverrichtingen. In dit opzicht liet Augustus zich evenmin onbetuigd. Hij beriep zich erop dat hij Rome in tichelsteen had aangetroffen, maar in marmer achterliet (Suet. *Augustus* 28). Augustus bouwde en restaureerde tal van tempels en heiligdommen.⁷

Augustus wilde met zijn eregalerij van *summi viri* beklemtonen dat hij aanknoopte bij oude Romeinse tradities. Zijn adoptiefvader Caesar was vermoord door ‘tiranendoders’, die de republiek en haar vrijheid zeiden te verdedigen. Om zijn in wezen ‘onrepublikeinse’ positie een schijn van legitimiteit te geven verwees Augustus naar voorgangers uit de tijd van de republiek: veertien van de *summi viri* hadden, net als hij, buitengewone volmachten genoten. Zo kon Augustus beweren in zijn *Res Gestae* dat hij geen enkele functie had bekleed die strijdig was met de republikeinse traditie (*Res Gestae* 6).

Behalve het aspect van rechtvaardiging van de eigen positie kunnen we in de oprichting van de galerij met *summi viri* een competitief element ontdekken. Augustus wilde zijn beroemde voorgangers overtreffen. De bezoeker van zijn

forum werd uitgenodigd een vergelijking te maken tussen de keizer en de *summi viri*, en die moest natuurlijk in het voordeel van de keizer uitvallen.

In Padua bevindt zich een opvallende parallel met de *summi viri* van het forum van Augustus in het oude Rome. In de 18de eeuw werd daar het *Prato della Valle* aangelegd, een immens plein voor markt, voorstellingen, bijeenkomsten en vrolijke wandelingen. In 88 beelden paraderen daar de grote zonen van stad en land, te beginnen met Antenor, de legendarische stichter van Padua.

KORTE BIBLIOGRAFIE

J.C. Anderson, *The historical topography of the imperial fora* (Brussel 1984).

A. Degrassi, *Inscriptiones Italiae XIII, III* (Roma 1947).

P. Frisch, Zu den Elogien des Augustusforums, *Zeitschrift für Papyrologie und Epigraphik* 39 (1980) 91–8.

B.A. Kellum, *Sculptural programs and propaganda in Augustan Rome: the temple of Apollo on the Palatine and the forum of Augustus* (Ann Arbor 1982). Er is een handelsuitgave van deze dissertatie aangekondigd.

T.J. Luce, Livy, Augustus and the forum of Augustus in: K.A. Raaflaub en M. Toher ed., *Between republic and empire* (Berkeley-Los Angeles-Oxford 1990) 124–138.

S.R. Tufi, Frammenti delle statue dei Summi Viri nel foro di Augusto, *Dialoghi di Archeologia* 3. 1 (1981) 70–84.

S. Weinstock, *Divus Julius* (Oxford 1971).

P. Zanker, *Forum Augustum das Bildprogramm* (Tübingen z.j. [1968]).

—, *The power of images in the age of Augustus* (Ann Arbor 1988).

NOTEN

1. Tufi (1981).

2. Degrassi (1947).

3. Ovidius *Fasti* 5. 567–68, en *Res Gestae* 34; vgl. Weinstock (1971).

4. Zanker [1968] 19.

5. Wanneer een Romeins commandant met volledig imperium een vijandig commandant in een tweegevecht versloeg, verwierf hij de *spolia opima* ('rijke buit'), de veldheersrusting van de verslagene (Livius 4. 20). Deze *spolia opima* waren in de Romeinse geschiedenis slechts driemaal verworven.

6. Kellum (1982) 116.

7. Hij bouwde in Rome onder andere de tempels voor Apollo, Jupiter *Feretrius*, Jupiter de Donderaar, Quirinus, Minerva, Juno en Jupiter, *Libertas* (*Res Gestae* 19) en restaureerde er in Rome maar liefst 82 (*Res Gestae* 20).

In de tuinen van Vergilius

Georgica IV. 116–148

Wim Verbaal

Een ijverig ymker haalt zijn thijm, zijn sparren zelve
hoog van de berg, om ze overal rond de stand te planten;
zelf pakt hij stevig aan en eigenhandig zet hij de vruchtbare stekken, die hij sproeit met wel-doend water.¹

Bijen zoeken bloemen op. Een goed imker draagt er dan ook zorg voor dat zijn bijenkorven zich midden tussen de bloemen bevinden. Zo wordt vermeden dat de bijen uitgeput raken op hun zoektocht naar honing. Door de juiste planten uit te kiezen (vooral tijm en klaver worden hiervoor aangeraden) kan de imker bovendien voorkomen dat zijn bijen uitzwermen en naar een andere, aantrekkelijkere woonplaats verhuizen. Zijn zorg voor de bijen en voor de kwaliteit van hun honing maakt hem bijna noodgedwongen tot een hovenier.

Wie over bijen schrijft, moet zich daarom met bloemen bezighouden. Het wekt dan ook geen verwondering dat Vergilius in zijn beschrijving van de bijenteelt, die de bekroning vormt van zijn *Georgica*, ook aandacht schenkt aan het werken in de tuin. Dit gebeurt op een wijze die alleen grote dichters eigen is: terloops raakt hij het onderwerp aan, alsof hij niet de gelegenheid heeft om er dieper op in te gaan. Toch weet hij in een twintigtal verzen het beeld op te roepen van een van de meest intrigerende figuren uit zijn hele werk: de oude man van *Tarentum*.

Want in de stad Tarente, aan de voet van 't bolwerk,
waar stroomt door 't blonde land de donkere Galaesus,
kende ik een oude man uit Corycus, die 'n stukje
overgeschoten land had: voor de ploeg onwillig,
geen beste grond voor vee en niet geschikt voor wijnbouw.
(vss. 125–129)

Wie is deze grijsaard? De vraag is al vele malen gesteld en op allerlei manieren beantwoord. Vergilius zelf zwijgt hierover. Het lijkt voor hem om een beeld uit zijn herinnering te gaan, om een werkelijkheid die niet meer van de eigen tijd is. Omdat het bovendien een oude man is, wordt er een brug geslagen naar een ver en onbereikbaar geworden verleden. En inderdaad, de grijsaard blijkt nog geen gehoorzaamheid verschuldigd te zijn als andere boeren aan de wetten van de natuur of van de goden. Van zijn armzalige grond weet hij door zijn onvermoeibare inzet een oogst te halen, die in zijn ogen de rijkdom van vorsten evenaart. In de lente de eerste rozen, in het najaar de eerste vruchten en midden in de winter moet hij zijn bloemen al uitdunnen.

En toch – zijn rijtjes groente tussen 't hout verzorgend,
zijn randje witte lelies, ijzerhard, papaver,
was hij rijk als een koning, en laat in de avond weer thuis, had hij voor niet een rijk beladen tafel.

De eerste voorjaarsroos had hij, de eerste vruchten
in 't najaar en ten tijde als nog de barre winter
de stenen stukvroom en het levend water
stremde,
stond hij zijn kleine irisjes al uit te plukken,
mopperend: het blijft maar guur, de wind zit in
het noorden.
(vss. 130–138)

Niemand kan eerder dan hij de honing in
zo grote hoeveelheden uit de raten halen.
Evenmin is het iemand anders gegeven om
van de bloesem geen enkele bloem ver-
loren te zien gaan maar ze alle zonder uit-
zondering vrucht te zien zetten. Wie vindt
er verder nog baat bij de oogst van linde en
heesters? Wie is er als hij in staat om vol-
groeide, vruchtdragende gewassen in rijen
uit te planten, samen met volwassen olmen
en platanen?

Hij had ook 't eerste bijenbroed, de eerste zwer-
men
bij wolken en vroege honing, schuimend uit de
raten
geperst; zijn linde en sneeuwbal bloeiden over-
dadig;
en wat zijn boomgaard vroeg in lentetooi
beloofde,
vervulde hij bij najaar in de rijpe vruchten.
Olmen, al uitgegroeid – hij plantte ze op rijen,
peren, stevig van stam, de sleedoorn met zijn
pruimen
en de plataan, preeel reeds waar de beker rond-
gaat.
(vss. 139–146)

Gaat het hier om een schaduw van de ver-
loren gouden jeugd van de mensheid, die
tegen wil en dank door noeste arbeid in
stand wordt gehouden, terwijl overal
elders de natuur en het werk zich hebben
gevoegd naar de wetten van de seizoenen?
En wie is dan die grijsaard die hiertoe in
staat blijkt? Als een vorst neemt hij het
middelpunt in van de beschrijving die
Vergilius geeft van de bijen en die de eer-
ste helft van het vierde boek beslaat. Hun
onvermoeibare arbeidszin is als de zijne,

maar hij staat alleen. Wie is hij? Vergilius
gaat hier niet op in: hij kan hier niet stil bij
blijven staan, naar hij zegt, door de gren-
zen die het gedicht hem oplegt en hij laat
het aan anderen nà hem om hier meer over
te zeggen.

Maar ingesloten binnen strikte grenzen mag ik
niet toeven hier, – dit worde een lied voor ande-
ren na mij.
(vss. 147–148)

De oproep is hiermee gelanceerd, en door
de eeuwen heen hebben als even zovele
echo's de antwoorden geklonken op deze
dichterlijke uitdaging. Wat hebben zij van
de oude man gemaakt? Een aantal van hen
komt hier aan het woord. Niet de gramma-
tici, noch de historici: hun antwoorden zijn
in hun nuchterheid meestal onbevredigend
en brengen zeker niet meer duidelijkheid.
Alleen Latijnse dichters worden hier ge-
hoord. In hun handen blijkt hoe onsterfe-
lijk en veelzijdig de oude man van
Tarentum is.

Horatius

Ongeveer in dezelfde periode dat Vergilius
zijn herinnering aan de oude man van
Tarentum verwerkte in de lofzang op de
bijen, heeft ook Horatius zijn aandacht op
de landbouw gericht. In het tweede
gedicht van zijn tweede boek *Satiren*² laat
hij Ofellus aan het woord, een boer die hij
als kind heeft gekend en die evenals
Horatius zelf onteigend werd. Nu moet hij,
een grijsaard, werken als loonknecht op de
eigen grond, die bij de landverdelingen
werd toegewezen aan een veteraan van
Octavianus, de toekomstige keizer
Augustus.

Geen spoor van ontevredenheid of op-
standigheid is er bij de nuchtere Ofellus te
bespeuren: zijn levenswijze heeft zich niet
veranderd. Toen hij eigen baas was en on-
gestoord van de opbrengst van zijn land
kon genieten, was zijn tafel niet overvloe-

diger gedekt dan nu hij knecht is en afhankelijk van een ander. Altijd heeft hij sober geleefd en dit geeft hem het recht de rijke, genotzuchtige jeugd uit Rome de les te lezen. Een lang pleidooi tegen de luxe en de tafelweelde vindt zijn bekroning in de eenvoudige feestmaaltijden die Ofellus zijn gasten aanbiedt en in hun eerlijke vreugde bij de ongecompliceerde drinkgelagen.

Zoals wel vaker bij Horatius en Vergilius vertonen hun werken opvallende raakpunten. Ofellus speelt een rol in de vroege herinneringen van Horatius. Hij stamt uit diens geboorteland in de buurt van *Venusia*, een streek die niet zo ver verwijderd is van *Tarentum* en waarnaar de liefde van Horatius blijft uitgaan. Ofellus is een oude man, die zich net als de grijsaard van Vergilius moet zien te redden met wat er voor hem overschiet. Ging het bij Vergilius om een hoek onvruchtbaar land, Ofellus verloor al zijn eigendom en werd gedwongen tot loonarbeid. Toch brengt dit geen van beiden tot ontmoediging: het zwoegen van de een en de sobere levenswijze van de ander vullen elkaar aan en verklaren hun tevredenheid bij de eenvoudige maaltijden die in hun ogen opwegen tegen de koninklijke overdaad van het rijke Romeinse leven.

Ofellus is niet de oude man van *Tarentum*. Vergilius en Horatius hebben elkaar niet tot voorbeeld gediend. Zij bieden twee echo's van eenzelfde beeld, van eenzelfde gedachte, die elk op een eigen wijze heeft uitgewerkt. In zijn episch leerdicht last Vergilius als een beeld uit een ver verleden de lyrische en licht ironische beschrijving in van een leven vol zware arbeid in weerwil van de wetten van natuur en goden. Het belerend pleidooi van Ofellus daarentegen geeft een didactische noot binnen de verzameling satiren van Horatius' tweede boek. Zijn sobere vreugde staat in schrill contrast met de weelderige eisen van het oprukkende Romeinse luxe-bestaan. Ook die eenvoud hoort echter al tot het verleden: Ofellus

lijkt aan het slot niet meer in staat met zijn burenen de sobere plengoffers aan Ceres te kunnen brengen.

Vergilius en Horatius kenden elkaar te goed en waren te sterk bij elkaar betrokken om in hun werken geen raakpunten te laten zien. Toch blijven de resultaten verschillend, zij het niet meer dan te verwachten is bij 'de twee helften van eenzelfde ziel'.³

Columella

Een halve eeuw na de dood van Vergilius wordt er voor het eerst daadwerkelijk ingegaan op de door hem gestelde uitdaging. Lucius Junius Moderatus Columella, een plichtsbewust landeigenaar uit Spanje en een meer dan vurig bewonderaar van Vergilius, schrijft op aandringen van een vriend een gedicht in hexameters over de hovenierskunst. Hij maakt hiervan het tiende boek van zijn landbouwkundig tractaat⁴. Om zich te rechtvaardigen beroept hij zich expliciet op Vergilius' woorden: wat de dichter uit plaatsgebrek had moeten weglaten, wil hijzelf in zijn verzen behandelen.

Columella kent het werk op het land. Hij weet waarover hij spreekt. Wanneer de problemen aan bod komen waar de boer, de imker en de tuinder mee te maken krijgen, gebeurt dit op een pragmatische wijze: zijn raadgevingen en oplossingen zijn duidelijk en op de praktijk gericht. Zijn gedicht over de tuin beantwoordt aan een helder en overzichtelijk plan. Van herfst tot herfst volgt hij de jaarlijkse cyclus van het werk, waarbij iedere nieuwe activiteit door een nauwkeurige tijdsbepaling volgens de stand van de sterren wordt ingeleid. De handelingen lossen elkaar af in een duidelijk afgebakende orde: grondbewerking, bevoeiing, uitzaaiing, uitplanting, oogst. Voor elke plant ligt het moment vast waarop zij gezaaid, geplant en geplukt moet worden. Het jaar voltrekt zich als een krans waarin bloemen, kruiden, groenten en vruchten in een strenge

maar bonte schikking dooreengevlochten zijn.

Vergilius is overal aanwezig. De liefde en bewondering van Columella voor de dichter kennen geen grenzen. Hij is voor hem de ziener die een ware aanbidding verdient, van wie het woord bijna als een goddelijke aansporing klinkt. Met zijn naam opent en sluit Vergilius Columella's gedicht, maar hij vormt er tevens ongenoemd het hart van als de dichter die door een grotere god bezeten werd en de diepste geheimen van wereld, natuur en hemel heeft doorgrond. Ja, in de verzen zelf klinken voortdurend de echo's van Vergilius' werken door. En evenals *labor* en *usus*, werk en ervaring, het ritme bepalen van Vergilius' visie op de landarbeid, zo moet ook de tuinder van Columella tot zware inspanningen bereid zijn en zich harden door zwoegen en tegenslag.

Toch lijkt Columella hierin met zichzelf in aanvaring te komen. De harde arbeid in zijn hof gaat immers niet gepaard met het vloeken van de oude man uit *Tarentum*. Ook gaat zijn tuinder niet gebukt onder de beklemmende strijd en verplichtingen van Vergilius' boeren en kent hij niet hun hulpeloosheid. Het werk in zijn tuin mag dan hard zijn, Columella houdt er teveel van om het als een last te voelen. Een vreugdelach klinkt door het hele gedicht en spoort de tuinder tot zijn opeenvolgende werkzaamheden aan. Deze beginnen in de herfst met zijn rijkdom aan fruit en met zijn schuimende wijnvaten. Ze eindigen opnieuw in de herfst, als de druiven rijp zijn en met hun oogst de wijnfeesten een aanvang nemen.

In de tussentijd heeft de tuin zijn onuitputtelijke schatten ontbloot, een verscheidenheid aan planten en vruchten waarvoor geen grenzen lijken te bestaan. De eigenaar geniet van deze uitbundige overvloed, die hem verrijkt en verheugt. De tuinder van Columella mist misschien de epische heldhaftigheid van Vergilius' boeren en de monumentaliteit van de oude man uit

Tarentum, maar daar staat tegenover dat het harde werk in de tuin voor hem een feest is geworden. Er is geen spoor meer te bekennen van de tragedie die aan de *Georgica* ten grondslag ligt. In de tuin van Columella klinkt geen pijnlijk gezucht of gevloek: zijn tuinder zingt.

Het Moretum

Misschien was het een tijdgenoot van Columella, aan wiens hand het vreemde gedicht ontsproten is dat bekend staat onder de naam *Moretum*⁵. In de late Oudheid werd het bij de bonte verzameling gedichten gevoegd die lange tijd aan Vergilius zelf werd toegeschreven en aangeduid wordt als de *Appendix Vergiliana*. Tegenwoordig vermoedt men nog maar in enkele hiervan het spoor van de grote dichter. Het *Moretum* hoort hier in ieder geval niet bij.

Toch ontbrak het zijn auteur zeker niet aan talent. In 122 verzen worden de vroege uren geschilderd van een dag uit het leven van Simylus, een armoedige kleine boer. Heel het handelen van de hoofdpersoon wordt gedreven door angst voor de honger die de dag kan brengen. Amper ontwaakt wijdt hij zijn eerste zorgen aan het vuur in de haard. Dan opent hij de goed afgesloten graankist en neemt er een nauwkeurig afgestreken maat uit. Met uiterste precisie wordt vervolgens beschreven hoe de korels gemalen worden met de handmolen. De rechterhand brengt de stenen in draaiing, de linker ondersteunt haar en neemt het werk over als de ander vermoeid geraakt.

Intussen zingt Simulus een boerse melodie en deelt hij opdrachten uit aan zijn enige levensgezel: Scybale, een Ethiopische, van wie een uitgebreid en door zijn verregaand realisme niet al te vleiend portret wordt getekend. Haar vertrouwt hij de zorg toe voor het vuur. Zelf zeeft hij het gemalen graan en kneedt hij het meel met water tot een plat, rond brood. Zorgvuldig wordt dit onder de as

en het smeulende vuur gelegd.

Brood alleen is geen erg dankbaar voedsel. Dus gaat Simulus op zoek naar zijn overige rijkdommen. Vlees is er bij hem niet te vinden, wel een kaas en een bosje gedroogde dille. Bovendien heeft hij een tuintje, afgeschermd door riet en twijgen, waar hij op een minuscule oppervlakte toch een grote variatie aan kruiden heeft weten te kweken. De arme vindt er alles wat hem nuttig kan zijn. Simulus werkt hier telkens wanneer het ploegen onmogelijk is, zoals bij regen of tijdens feestdagen.

Simulus blijkt een goed tuinier en de verscheidenheid aan planten verrast: kool, biet, zuring, malve, alantwortel, pastinaak, prei, latuw, ramenias en kalebas zijn hier te vinden. Toch raakt hij hiervan niets aan. Spaarzaam als hij is, bewaart Simulus deze rijkelijke groenten voor de wekelijkse markt. Met een zware geldbuidel keert hij elke keer naar huis terug. Zelden laat hij zich tot een eigen aankoop verleiden. Zijn honger stilt hij met uien, met het groen van de prei, met tuinkers, andijvie en het loof van de raketplant.

Ook ditmaal beperkt hij zich tot de 'armoedigere' rijkdommen van zijn tuintje: knoflook, selderblad, wijnruit en koriander. Met deze buit gaat hij weer naar binnen. Hij 'stroopt de look uit zijn vel' en doet hem samen met water, zout, kruiden en kaas in de vijzel. Opnieuw volgt nu een minutieuze beschrijving van Simulus' handelingen en van het veranderend aanzicht van de door hem bewerkte materie. Eerst wordt de look stukgestoten, dan de verschillende ingrediënten langzaam vermengd.

Het geheel neemt stilaan een eigen, uniforme kleur aan onder de wijde kringen die zijn hand beschrijft. Een scherpe geur bijt de held soms in de neus en doet hem zijn maaltijd vervloeken. Met de rug van de hand wrijft hij zich de tranen uit de ogen en broemt op de rook van het vuur, al heeft dit nergens schuld aan. Trager gaat de mortier nu in het rond. Simulus voegt

wat olie en azijn toe en zet zijn malend circelen voort. Ten slotte schraapt hij met twee vingers de pasta los van de vijzel en kneedt deze zacht tot een bol ineen: het *moretum* is klaar.

Scybale drukt hem het gebakken brood in de hand. Verheugd dat de honger weer voor een dag verdreven is, bindt Simulus zijn 'kniebeschermers' om, zet de 'helm' op het hoofd en dwingt de runderen die het eigendom zijn van een familielid onder het juk. Hij kan nu met een gerust gemoed aan het werk en drijft de beesten de akkers op.

Een zachte ironie ligt over de hele scène. Simulus verschijnt als een epische held. Zijn eenvoudige, alledaagse handelingen zijn tot grootse wapenfeiten geworden, waarmee hij de strijd aanbindt tegen een gevaarlijke vijand: de honger. Tegelijkertijd maken de hyperrealistische beschrijvingen deze monumentaliteit tot een duidelijke karikatuur: de heldhaftigheid van Simulus werkt ongewild op de lachspieren.

Opnieuw is Vergilius onderhuids overal aanwezig. De rijkdom van het kleine lapje grond, Simulus' hovenierskunst, zijn reedeloos gevloek: het doet allemaal aan de oude man denken. Net als deze slaagt hij er bovendien in zijn tafel te beladen met gerechten die hij niet heeft moeten kopen. Alleen riep dit bij Vergilius' beschrijving geen gedachten op aan knoflook, selderij en wijnruit. De oogst uit de tuin was voor de oude man van gelijke waarde als koninklijke schatten. Voor Simulus is dit niet anders: op de markt leveren zijn groenten hem een goede winst op en hij zal niet de eerste zijn om het geld over de balk te smijten. De geestelijke rijkdom van de oude man keert terug in Simulus' gierigheid.

Simulus is inderdaad een parodiërende versie van Vergilius' oude man. De monumentaliteit die in de *Georgica* over het hele wezen van de grijsaard ligt, wordt in het *Moretum* weerspiegeld in de meest dagelijkse handelingen. De noeste arbeidszin

van de oude man vertaalt zich voor Simulus in een niet aflatende strijd tegen de honger, die hem geen moment rust gunt. Beiden vormen een soort oertype. De oude man komt over als een gigant, als de verpersoonlijking van de overwinning op de natuur door een niet te stuiten werkkracht. Simulus is het tijdloze type van de kleine loonknecht in zijn dagelijkse heroïek, die niet gespaard blijft van een lichte ironie. Het *moretum* is als de buit na een moeizaam behaalde overwinning. Alleen houdt dit niet in dat Simulus nu kan rusten. Integendeel, hij trekt zijn wapenrusting aan en gaat aan het werk.

Walahfried

Meer dan achthonderd jaar later klinkt pas een volgende echo op de uitdaging die van Vergilius is uitgegaan. Intussen is het aanzien van de wereld grondig veranderd. Het Romeinse rijk leeft voort als een droom, waarvan men nog slechts hoopt dat hij opnieuw levensvatbaar kan worden. Even lijkt Karel de Grote dit te verwezenlijken, maar amper vijftien jaren na zijn dood wordt de eenheid van het rijk alweer verscheurd door de dynastieke twisten van zijn kleinzoons. Een herenigd Europa zal nog lang op zich doen wachten.

Walahfried Strabo (gestorven in 849) hoort tot de mensen die deze ineerstorting met lede ogen hebben aangezien. Als abt van een der belangrijkste kloosters uit de Karolingische tijd stond hij nolens volens midden in de woelige branding. Zelf koos hij resoluut voor de eenheid van het rijk, zoals die verpersoonlijkt werd door de keizerskroon. Het gevolg was dat een van de rivaliserende broers hem uit zijn klooster verdreef en hij jarenlang een zwervend bestaan moest leiden. Enkel dankzij de bemiddeling van een machtig vriend kwam het tot een verzoening en kon hij de leiding van zijn klooster op het eiland Reichenau weer op zich nemen.

Uit de rustige jaren die nu volgen stamt het gedicht dat bekend staat als de

*Hortulus*⁶. Het wordt beschouwd als Walahfried's meesterwerk. Hij lijkt hiervoor op al zijn rijke capaciteiten beroep te hebben gedaan. Het vormt de bekroning op zijn activiteiten als abt, geleerde, pedagoog en natuurlijk bovenal als dichter.

Het gedicht van 444 verzen opent met de verzekering dat het onder de vele kenmerken van een rustig leven niet het geringste is, wanneer iemand zich wil overgeven aan de kunst van Paestum en hij de zorgen van de obscene Priapus onder zijn hoede wil nemen. De lezer weet onmiddellijk waar hij aan toe is: Paestum met zijn tweemaal per jaar bloeiende rozentuinen en de waakzaam dreigende Priapus vormden ook bij Vergilius de inleiding tot zijn beschrijving van de oude man van *Tarentum*. Walahfried plaatst zijn werk vanaf het begin in het teken van de grote dichter die hij zijn hele leven bewonderd heeft.

Een tuin laat zich op alle plaatsen en gronden aanleggen, beweert Walahfried vervolgens. Enkel de dwazen kijken neer op de rijkdommen van een hovenier. Zelf heeft hij zijn kennis niet alleen opgedaan uit de volksmond of uit oude geschriften: arbeid en inzet hebben zijn ervaring gevormd. Een lyrische evocatie van de lente volgt. De winter wordt verdreven en alle groen begint uit te botten. Ook de brandnetels schieten omhoog en overwoekeren het kleine lapje grond dat zich voor zijn deur naar het oosten uitstrekt. Walahfried aarzelt niet lang en gaat het onkruid te lijf. De grond wordt losgehakt, het ongedierte aan het licht gebracht. Als de bodem is omgewoeld, bemest en tot kleine bedden is opgehoogd, volgt het zaaïen en het uitplanten van de stekken. Het gedicht volgt de abt in zijn tedere zorgzaamheid en hoewel schaduw, droogte en gras hun tol eisen, begint het veldje zich toch wonder boven wonder met groen leven te vullen.

Het hart van de *Hortulus* wordt gevormd door de beschrijving van de planten die Walahfried in zijn hofje kweekt. Het zijn er

24 en ze vormen hoofdzakelijk kruiden. Van elk wordt het uiterlijk beschreven, waarna voor de meeste ook een medische toepassing volgt. Elke plant krijgt een strofe toegewezen als ware het een eigen groentebed. Slechts eenmaal staan twee kruiden tezamen in dezelfde strofe. De volgorde van de planten lijkt op het eerste gezicht willekeurig. Toch valt het op dat de twaalfde strofe door de lelie wordt ingenomen, terwijl de roos als vierentwintigste plant verschijnt. Deze wordt dan nogmaals door de lelie gevolgd, die zodoende iedere helft van het gedicht be kroont. Een loflied op roos en lelie besluit de hele catalogoog. Zij zijn immers de bloemen van de Kerk die in hen de martelaars en de maagden vereert. Zij zijn ook de bloemen van Christus, die de lelie in zijn woord en leven belijdt en de roos met zijn bloed heeft gekleurd.

Deze geestelijke lofzang besluit de feitelijke *Hortulus*. Walahfried richt zich nu tot Grimaldus, de machtige vriend van wie hij herhaaldelijk de bescherming mocht genieten. Hij is eveneens abt, in het naburige klooster van St. Gallus. Hem draagt Walahfried zijn gedicht op en hij raadt hem aan het eens te lezen wanneer hij zich in de schaduw van de perzik bevindt en de kinderen van zijn school luidruchtig om hem heen spelen en met hun te kleine hand de grote vruchten oprapen. Op dat moment moet hij het gedicht herlezen, snoeien wat er niet deugt en steunen wat hem behaagt. Een heilwens van drie verzen besluit de kleine kloosteridylle.

Geen moment heeft de lezer zich in het gezelschap van Walahfried verveeld en met plezier kan hij diens raad volgen en het gedicht nogmaals ter hand nemen. Inderdaad kunnen hem onderweg enkele duidelijke verwijzingen naar Vergilius zijn opgevallen. Zo wordt de salie beschreven als een schimmenrijk bos, wat wel erg sterk doet denken aan Dido's verblijf in de Onderwereld. Bij een aandachtiger lectuur vindt hij op andere plaatsen allusies op

Euryalus, op de wurgende slangen rond Laocoon of op de catalogoog van de Italische legeraanvoerders. Heel de eerste helft van de kruidenopsomming blijkt doorweven met meer of minder duidelijke zinspelingen op Vergilius. In de tweede helft verdwijnen zij grotendeels. Hier moeten zij plaats maken voor andere inspiratiebronnen: de Kerkvaders en natuurlijk in de eerste plaats de Bijbel.

Geïntrigeerd door dit subtiele spel van hernemingen en verwijzingen, dat zo karakteristiek is voor de Karolingische poëzie, wordt de lezer almaar verder meetrokken in Walahfried's tuintje. Hij gaat op zoek naar betekenissen, begint verbanden te leggen en als een monnik woord voor woord zorgvuldig af te wegen. Steeds duidelijker begint er achter het kruidentuintje een andere tuin voor zijn ogen op te rijzen. Daar spelen kinderen om hun abt. De kleine, naar het oosten gekeerde hof aan zijn voeten begint zich met het tere leven te bekleden van de jongens die hem als abt op zeer jonge leeftijd werden toevertrouwd. Kruid na kruid wordt de strijd geschilderd, die hijzelf met hen moet leveren tegen de verleiding van de wereld buiten de muren, opdat zij uiteindelijk de vruchten zullen kunnen rapen van het geestelijke leven binnen het klooster. De lofzang op roos en lelie klinkt voortaan als een overwinningslied.

De oude man van *Tarentum* is een christelijke abt geworden, een geestelijk leidman. De rijkdommen van zijn groentetuin, die hij op een onwillige natuur bevocht, krijgen in de kruiden van Walahfried's hofje een spirituele invulling. De strijd om het geestelijk welzijn van zijn kinderen tegen de materiële verleidingen van een chaotische wereld rondom getuigt van zijn niet minder epische monumentaliteit. Alleen is zijn streven gekerstend. Niet met wapens of vloeken, maar met nietige kruiden en liefdevolle zorgen bereikt Walahfried dat zijn jongens de vruchten van het kloosterleven weten te plukken.

De *Hortulus* dankt zijn naam trouwens aan het tuintje waar Augustinus zich bekeerde bij het horen van spelende kinderstemmen.

Pascoli

In 1902 behaalde een gedicht, getiteld *Cilix*, de kwalificatie *magna laus* in de internationale wedstrijd voor originele Latijnse gedichten, die sinds 1855 jaarlijks in Amsterdam wordt gehouden als het *Certamen Hoeyffianum*. Ondanks deze eervolle vermelding, waarmee een recht tot publicatie gepaard ging, moest de dichter van het werk zich toch tevreden stellen met een derde plaats. Om deze reden besloot Giovanni Pascoli (gestorven in 1912) de titel van zijn gedicht anoniem in het wedstrijdverslag te laten verschijnen en niet tot een uitgave ervan over te gaan. De uitslag zal hem teleurgesteld hebben, want tien jaar voordien reeds kaapte hij de gouden medaille weg, die aan de eerste plaats verbonden was. Dit gebeurde nog twaalf maal in de twee volgende decennia tot aan zijn dood, terwijl hij eveneens dertien maal de *magna laus* behaalde met het recht op publicatie.

Pascoli behoorde tot de bezielde Neo-Latijnse dichters. Een grote inspiratiebron vond hij in de werken en de persoon van Vergilius. Meermaals laat hij de Romeinse dichter als een historisch personage in zijn gedichten verschijnen. Zo ook in zijn *Cilix*, dat bij een latere herziening de titel *Senex Corycius*⁷ kreeg. Hierin wordt Vergilius ten tonele gevoerd op het moment dat hij met het vierde boek van zijn *Georgica* bezig is.

Het is winter geworden en Vergilius' inspiratie lijkt opgedroogd. Op aanraden van Horatius trekt hij naar het Zuiden van Italië, naar de streek van *Tarentum*. Hier blijkt de winter echter even streng en doods als in de Golf van Napels. Tijdens een moedeloze wandeling ziet Vergilius plotseling een bij, die zich midden in de sneeuw vlijtig aan het wassen en poetsen is. Verwonderd volgt hij het diertje wan-

aan de rand van een bloeiende tuin, waar een hek hem de toegang verbiedt. Hij ziet een grijsaard, die ijverig het groen verzorgt temidden van de besneeuwde hellingen. Moeizaam komt het tot een gesprek. De oude man toont zich aanvankelijk afwijzend, maar wordt toch langzaam gewonnen door de boerengestalte van de dichter. Van zijn kant merkt deze hoe het zicht van de grijsaard de dichterlijke ader in hem weer doet vloeien. Zo komt het dat Vergilius telkens weer de oude hovenier in zijn tuintje op zal zoeken en hem zelfs belooft later een werk over tuinen en bloemen te zullen dichten.

Een brief van Maecenas roept Vergilius echter terug naar Rome en spoort hem aan zich nu aan een epos over Aeneas te wijden. Het onderwerp lijkt de dichter te hoog gegrepen, maar hij besluit desalniettemin te vertrekken. Dus komt hij afscheid nemen van de oude man. Hij treft hem in een staat van vervoering aan. Vanuit zijn hof kijkt hij uit over de zee waar juist op dat moment een oorlogsschip het open water kiest. Tegenover de verbaasde dichter uit hij zijn verlangen om opnieuw het land te mogen verlaten en net als vroeger vrij te zijn tussen water en hemel. Zijn woorden doen Vergilius besluiten om dan toch maar de opdracht van Maecenas te aanvaarden.

Pascoli's hele gedicht is vervuld van een romantisch verlangen naar de verloren grootsheid van de Oudheid. Het staat bol van de geleerde zinspelingen. Niet alleen vele verzen van Vergilius zelf maar ook de hele achtergrondliteratuur van de antieke grammatici hebben hun plaats in deze verzen gevonden. Desondanks blijft het leesbaar. Zeker waar het moeizame eerste gesprek van de dichter met de oude man gereconstrueerd wordt, bereikt het een hoge mate van levendigheid. Hier spreken inderdaad twee Romeinen. Het Latijn wordt opnieuw een dagelijkse taal en lijkt eenvoudigweg een geschiedenis van tweeduizend jaar te hebben laten vallen.

Ook de oude man zelf is teruggekeerd naar zijn oorsprong. Hij heeft zich aan de verzen van Vergilius ontworsteld en wordt tot een episode uit diens leven, een romantische anekdote waarop de Romeinse dichter bij het begin van zijn beschrijving gezinspeeld zou kunnen hebben. Wel geeft de grijsaard nu geen aanleiding meer om op de uitdaging van de *Georgica* in te gaan: hij is al te menselijk geworden.

NOTEN

1. Vergilius, *Georgica* verzen 112–115, evenals de overige citaten in de vertaling van Ida Gerhardt, *Het boerenbedrijf* (Amsterdam 1969²).
2. In Nederlandse vertaling door Louis van de Laar, *Horatius. Satiren en Brieven* (Baarn 1988).
3. Naar de woorden van Horatius in zijn *Ode I. 3* vers 8: *animae dimidium meae*.
4. Van Columella is mij geen Nederlandse vertalingen bekend. Columella's tiende boek bestaat in de tweetalige Budé-uitgave door E. de Saint-Denis (Paris 1969) evenals in de *Loeb Classical Library*, verzorgd door E.S. Forster en E. Heffner (Cambridge Mass./London, 1958).
5. Het *Moretum* kan gevonden worden in een Nederlandse vertaling in jambische verzen door Anton van Wilderode in *Hermeneus* 54 (1982) 329–33.
6. De *Hortulus* is wetenschappelijk gepubliceerd door E. Duemmler in de *Monumenta Germaniae Historica* (Berlijn 1884) en met een Duitse vertaling hernomen door H.-D. Stoffler (Sigmaringen 1997³). In dit werk wordt tevens ingegaan op de botanische en farmacologische aspecten van de kruiden. Voor de spirituele lectuur van het gedicht verwijs ik naar de beide artikelen van mijn hand in het *Mittellateinisches Jahrbuch*.
7. Van Pascoli's Latijnse gedichten is een gebundelde publicatie met een Italiaanse vertaling verzorgd door M. Valgimigli (Verona 1970⁵). De *Senex Corycius* bevindt zich op pag. 104–115.

Paides aoroi

Kuieren langs graven van jonggestorvenen

Christian Laes

Studies over de mens in zijn dagelijkse levensgang zitten meer dan ooit in de lift. Geboorte, kindertijd, jeugd, de oude dag, man en vrouw, huwelijk, seksualiteit, de dood: deze algemeen menselijke thema's uit de mentaliteitsgeschiedenis komen steeds vaker aan bod, zeker ook in het domein van de klassieke studies. Een recent *Hermeneus*-nummer (69, 2) behandelde het thema van 'de vrouw in de klassieke oudheid', en de prachtig geïllustreerde Verbondskalender voor het jaar 1997 was volledig gewijd aan 'Kinderen in de Oudheid'. In het kader hiervan wil ik ook een werk verkennen dat een ware goudmijn met informatie over kinderen en jeugdigen in de Oudheid biedt: Anne-Marie Vérilhac, *Paides Aoroi. Poésie funéraire*. 2 vol. (Athene 1978–1982).

Jonggestorven kinderen

In dit werk verzamelde de Franse graeciste Vérilhac alle Griekse epigrammen van jongens die gestorven zijn voordat zij als efeben beschouwd werden. De efebie was een belangrijk instituut voor de opvoeding van goeie burgerzonen in de Hellenistische wereld. Aanvankelijk vooral militair, evolueerde ze tot een instelling waar de jongeren een (toch wel vrij oppervlakkige) allround vorming genoten: wijsbegeerte, letterkunde en militaire oefeningen. De aanvang van de efebie gebeurde echter niet in ieder stad op dezelfde leeftijd: om praktische redenen werd dus naast dit criterium ook de leeftijd van 18 jaar ingevoerd (zo werd een jongen die op 16 stierf maar die al efebie was, toch opgenomen).

De taak lijkt eenvoudiger dan ze in feite is: vaak wordt het overlijden van een man die al een stuk in de twintig is, toch als *aoros* (vroegtijdig) bestempeld. Bovendien worden heel vaak geen leeftijden vermeld in de opschriften. Voor de beslissing om een tekst op te nemen, liet Vérilhac zich dan ook door de volgende concrete criteria leiden: een expliciete verwijzing naar de dood van een jongen die nog geen efebie was, leeftijds aanduiding, termen die ondubbelzinnig op 'kind' wijzen (*brephos* of *nèpios*), of een reliëfabbeiding met een onmiskenbaar kinderportret.

In het eerste deel worden ongeveer 200 epigrammen kritisch uitgegeven: een technische beschrijving van de grafsteen, wetenschappelijke literatuur, datering, de Griekse tekst, Franse vertaling, verwijzingen naar deel II. In dat tweede deel worden de verwante thema's uit de verschillende epigrammen naast elkaar gelegd, becoming commentariëerd en vergeleken met een grote hoeveelheid parallelteksten. Een kleine staalkaart uit de rijke inhoudstafel: gebruikelijke lofprijzingen voor kinderen, biografische indicaties, het kind in de familie, klachten bij het overlijden, troostgedachten, oude en nieuwe opvattingen over het hiernamaals, beeldspraak en literaire vormgeving.

In deze bijdrage wil ik allereerst een paar van deze ongeveer boeiende teksten, ondermeer door vertalingen, aan een breder publiek bekend maken. Enkele lenen zich mijns inziens ook voor gebruik in de klas (Grieks of Antieke Cultuur). Verder zal ik trachten verbanden te leggen met

recente literatuur en met denkbeelden over kinderen in de Oudheid die door VÉrilhac nog niet gebruikt zijn.

Kinderen in actie: kinderarbeid

Feitelijke gegevens over 'wat kinderen in hun leven deden' vind je maar weinig terug in de grafepigrammen. Dit hoeft niet echt te verbazen: voor de antieke *pride society* die blijkens de opschriften vooral geïnteresseerd was in carrières en ere-ambten, maakte een kind nu eenmaal minder opmerkelijke biografische feiten mee dan een volwassene. Nochtans bieden enkele inscripties ons een interessante kijk op het verschijnsel kinderarbeid.

Gingen kinderen in de Oudheid al vroeg aan het werk? Voor een pre-industriële samenleving, waar de ouders voor een deel ook afhankelijk zijn van de werkracht van hun kroost, zal het antwoord vanzelfsprekend bevestigend zijn, zeker voor de lagere sociale klassen.¹

Nu zijn deze lagere sociale regionen in de opschriften niet goed vertegenwoordigd. Toch is er een inscriptie die ons interessante informatie over kinderarbeid kan verschaffen:

(nr. 93) Deze stèle en de gegraveerde letters zullen u over mijn lot vertellen: hoe ik omkwam en de naam van mijn ouders. Toen ik de vork van de kar losmaakte, stierf ik, ongelukkige, want de kar droeg een zware last druivenstaken.² Ik heet Ploutos, drie jaar oud kwam ik in de schoot van Hades terecht, Antiochis is mijn moeder die me haar ongelukkige borst gaf; mijn vader is Ploutos. Hij bouwde dit graf voor mij. (Kamiroi, 1ste eeuw v.Chr.)

Waarschijnlijk ging het hier om een familie druivenplukkers, die al heel vroeg hun kind lieten meewerken aan het plukken van de druiven. We weten uit andere bronnen dat kinderen en hele families inderdaad werden ingeschakeld bij de druivenoogst (Columella, *De Re Rustica* 11, 2, 44/*Pap. Fayum* 91 + 102 voor olijfoogst). De

leeftijd van het onfortuinlijke kindje blijft hoe dan ook opmerkelijk jong: volgens de *Digesten* (7, 7, 6, 1) heeft een slavenkind slechts waarde als arbeidskracht vanaf zijn vijfde levensjaar.

Misschien is er één epigram dat ons over kinderarbeid van jonge slaafjes inlicht. Nr. 89 (= *Anthologia Palatina* 7, 632) vertelt over een kindje, slaaf van Diodoros, dat van een kleine ladder viel en daarbij zijn nek brak.

Ook in de meer gegoede klassen waren kinderen al vroeg beroepsactief. Onze voorbeelden hebben allen betrekking op bezigheden op het terrein van cultuur (*paideia*) en sport, niet toevallig dé twee domeinen waarin ook de gegoede volwassenen zich graag manifesteerden. Zo vinden we voorbeelden van jonge kinderen, 9 en 12 jaar oud, die zich toelegden op

Afb. 1. De jonge Q. Sulpicius Maximus en zijn gedicht (Vérilhac, 78).

gewelddadige sporten als *pankration* (een combinatie van boksen en worstelen waarbij zowat alle grepen en slagen waren toegestaan) en boksen (nr. 64 en 68), of jeugdige hardlopers (nr. 66 en 67).

In de intellectuele sfeer³ vinden we jonge redenaars (in nr. 56 wordt een jonge man met Nestor vergeleken), zoals een achttienjarige retoricus (nr. 73) of een zeventienjarige student rechten (nr. 74). Bijzonder merkwaardig is wel een opschrift uit de late Oudheid (4de of 5de eeuw) voor een piepjong advocaat:

(nr. 186, 9–12) Het was me wel aangenaam te schitteren bij de verheven gouverneurs in rechtszaken, maar zij (mijn moeder) heeft niet het eerste dons op mijn gezicht, bloesem van mijn charmante leeftijd, kunnen begroeten. (Carië)

Als een hoogtepunt van vroege intellectuele volwassenheid kan de elfjarige Quintus Sulpicius Maximus (nr. 78) gelden. In het jaar 94 kreeg hij een eervolle vermelding in de prestigieuze poëzie-wedstrijd, het *Certamen Capitolinum*. Zijn Grieks gedicht, 43 hexameters lang, behandelt de verwijten van Zeus tegenover Helios omdat deze

zijn zoon Phaëton met de zonnewagen had laten rijden. Het bleef voor ons bewaard omdat het op zijn graf werd gebeiteld. Het onderwerp doet denken aan een typische schooloefening, het hele gedicht getuigt nauwelijks van poëtische inspiratie, maar het zit barstensvol geleerde allusies en gezochte woorden. Kinderen werden al van heel jonge leeftijd door en door vertrouwd gemaakt met de klassieke literatuur. Van aangepaste jeugdliteratuur was uiteraard geen sprake. Ook al is deze tekst een uniek getuigenis, toch weten we uit heel wat bronnen dat het fenomeen van 'piepjonge dichters met volwassen werken' wel vaker voorkwam⁴.

Vermelden we tenslotte nog Aurelius Antonius (nr. 80, 3de of 4de eeuw), amper zeven jaar oud, priester en ingewijde in de mysteriën van 'alle goden': Bona Dea (bedoeld is: Semele, Hecabe of Proserpina), de Moedergodin (Demeter) en Dionysus. Zeer jonge priesters (evenals magistraten) zijn een typisch fenomeen voor de late Oudheid en komen ook voor in het vroege Christendom.⁵

Doodsomstandigheden en doodsoorzaken
Over één biografisch gegeven zijn de epi-

Afb. 2. Deze zesjarige jongen werd omvergereden door een paard (Vérilhac, 94).

grammen soms uitvoeriger: de doodsomstandigheden van de gestorvene. Wie hierover meer wil vernemen, leze er de opschriften nrs. 89 tot 101 op na, een hele 'catalogoog' van ongelukken, in de commentaar van deel II uitvoerig toegelicht met parallelpassages: de val van een ladder, aardbevingen, steen op het hoofd, omvergereden door een kar, ongeluk bij het sporten, schipbreuk, door het ijs gezakt, brand, scorpioenenbeet.

Prachtig om zijn sierlijke en toch eenvoudige Grieks en de rijkdom aan menselijke details, is het volgende opschrift:

(nr.101) Na het ontbijt, toen de zon was doorgebroken, ging ik me wassen met mijn oom. Dadelijk deden de Moiren me in zijn waterput belanden: even ontsnapte ik aan zijn aandacht en de doorslechte Moire gaf me een duw. En toen de godheid me beneden (in de put) zag, gaf ze me door aan Charon. Maar mijn oom hoorde de plons van mijn val en dadelijk kwam mijn tante aangerend: ze zocht me immers, maar voor mij was elke overlevingskans al geweken. Ze scheurde haar chitoon. Ook mijn moeder kwam aangerend, ze begon zich op de borst te slaan. Tante wierp zich voor de knieën van Alexander, en toen die dit zag, aarzelde hij niet en sprong dadelijk in de waterput. Toen hij me verdronken op de bodem aantrof, bracht hij me naar boven in een mand. En dadelijk greep tante me vast, doornat als ik was, om vlugger te kunnen onderzoeken of ik nog leefde. Zo heeft een doorslechte Moire mij, ongelukkige, in de duisternis gestort. Nooit zag ik de *palaestra*. Ik was drie jaar oud. (Notion, 1ste eeuw n.Chr.)

Volgens Lloyd deMause⁶ waren kinderen in het verleden veel vaker het slachtoffer van allerlei ongelukken, omdat ze vaak verwaarloosd werden. De opschriften van VÉrilhac zouden zeker aan zijn lijstje van testimonia kunnen worden toegevoegd, hoewel het natuurlijk een gewaagde stelling blijft om op basis van zo schaars materiaal te beweren dat 'het kind in de Oudheid' vaker het slachtoffer werd van ongelukken.

Wie met medische interesse de reeks opschriften doorneemt, komt enigszins bedrogen uit in zijn verwachtingen. De Griekse epigrammen spreken soms wel over 'vreselijke ziekten', maar zijn haast nooit concreter. Alleen nr. 106 is een uitzondering. Het vertelt over een jongetje dat stierf na een reeks lange en pijnlijke ziektes: een teelbalontsteking, ontstoken beentje in de linkervoet, een gezwel in de buik. De medische details doen vermoeden dat de vader van het kind, die het opschrift liet oprichten, zelf geneesheer was.

Af en toe bieden de epigrammen ook een beeld van de kindersterfte, die ongetwijfeld hoog moet zijn geweest. Heel wat grafopschriften zijn bestemd voor meerdere kinderen tezamen (nrs. 27, 115, 118, 129, 130, 134, 146, 157, 159).

De psychologie van het 'kind-zijn'

Echte belangstelling voor het kind in zijn eigenheid, voor lieve gebaartjes of een vertederende glimlach, zou je wel verwachten in opschriften die uiting geven aan het verdriet om te vroeg gestorven kinderen. De oogst is echter bijzonder schaars. VÉrilhac (II, par. 1–20) behandelt wel een reeks deugden en goede eigenschappen die in deze kinderen bewonderd worden, maar het gaat hier steeds om lofbetuigingen die evenzeer op volwassenen van toepassing zijn: moreel goed (*agathos*), sociaal goed (*chrèstos*), deugd (*aretè*), bij iedereen geliefd (*pasi filios*) zijn slechts een greep uit de talloze deugden die aan kinderen worden toegeschreven.

Vanaf de keizertijd treedt hierin volgens de auteur verandering op: het kind wordt nu niet meer beschouwd als een belofte voor de volwassenheid of als een kleine volwassene: de 'propre charme de l'enfance' zou meer en meer in de teksten doordringen. Ik zou dit niet willen betwisten, maar het is goed te beseffen dat bij deze 'kind-vriendelijke' uitingen toch ook een sterke egocentrische component van de kant van de opvoeders mee lijkt te spe-

len. Zo lezen we in nr. 172, 5 de zin ‘weg is de vreugde om jou’; het vers daarvoor luidt echter: ‘voor niets de nutteloze inspanningen van de vader’. Of nr. 167, 3: ‘Mijn vader heeft slechts korte tijd van mij genoten’ gevolgd door ‘Ik heb mijn vader niet de dankbaarheid gegeven voor de moeite van het opvoeden’.

Een teder gebaar vind je ook maar heel zelden, zoals in dit epigram voor de veerman Charon:

(187, 3–6) Sombere Charon, reik het kind van Kinyras de hand, terwijl hij de ladder voor het opstappen beklimt. De sandaaltjes doen het kind wankelen, maar het durft zijn blote voetjes niet te zetten op het zand van de oever. (= *Anthologia Palatina* 7, 365)

Over het lieflijke lachje en gestamel van een kind:

(171, 1–2) Met mijn kinderlijk gestamel en de lieflijke lachjes voor mijn vader, nam de wrede Acheron me mee als passagier. (Caesarea Mauretania, 2de–3de eeuw)

Maar het vervolg (vers 3–8) is bepaald ontluisterend: de vader vindt het jammer dat hij zijn zoon een graf moet geven in plaats van een huwelijkskamer (de eeuwige bekommernis om nakomelingen!) en beweert dat het beter is nooit te trouwen; zo ontsnapt men ook aan de kommer en het verdriet van het opvoeden!

Nog harder klinkt het in 174, 5–7:

Had ik je maar nooit gezien of nooit gehad, Asphaltion, je moest me wel evenveel verdriet doen als vroeger vreugde door je kinderlijk gestamel. (Rome?, 2de–3de eeuw)

Het mooiste compliment, toch iets minder egocentrisch, lezen we misschien nog in dit eenvoudige vers:

(44, 3) Je was een goede kleine Eros en je was nog machtiger dan hij in onze harten. (Pontos, 2de–3de eeuw)

Klachten en troostgedachten

(183) Ik ging net de vruchten plukken van de jaren die ik al geleefd had. Maar de Moire roofde mij, Poplios, weg en stond me niet toe aan mijn ouders mijn nobele dankbaarheid te geven, door te zorgen voor hun oude dag. Want toen ik twaalf was geworden, kwam ik voortijdig en ten onrechte naar de vreselijke vertrekken van Persephone. Pannuchos, mijn goede vader, en Chryson weeklaag niet meer, mijn lieve ouders. Rouwen is nutteloos. Stort geen tranen meer, tevergeefs op een doof graf. De noodzaak zelf heeft voor alle stervelingen bepaald dat ze op het eind van het leven naar Hades moeten gaan. (Lydië, 1ste eeuw)

Dit opschrift mag exemplarisch heten voor het wijde gamma van klachten en troostgedachten dat we in Vèrilhacs epigrammen terugvinden. Het bevat allereerst de wijdverbreide idee van de *gèrotrophia* (zorg voor de oude dag). In een maatschappij die geen pensioen kende, dienden de kinderen als een soort waarborg voor de oude dag en voor de keurige begrafenis van de ouders. Vaak beklagen ouders zich hierover, wanneer ze in deze verwachtingen bedrogen worden, als de kinderen dus voor hen overlijden. Dit geeft soms aanleiding tot zeer harde verwijten als ‘het was beter dat je nooit geboren was’, ‘al de moeite van het opvoeden is voor niets geweest’ – waarvan we enkele voorbeelden boden in de vorige paragraaf. Reeds in de Oudheid vond Plutarchus dat een dergelijke klacht wel bijzonder egoïstisch is (*Consolatio Ad Apollonium* 111 e–f).

Ook keert telkens de gedachte terug dat de levensvreugden niet genoten werden. Plutarchus (*Cons. Ad Apoll.* 113 c) biedt alweer interessante informatie: huwelijk, opvoeding, volmaaktheid, burgerschap en

ere-ambten zijn volgens hem de levensvreugden waaraan men moet denken.

Verder wordt het hiernamaals als 'vrese-lijk' beschreven: ook deze klacht hoort thuis in een hele reeks opschriften waarin de goden afgunst, onrechtvaardigheid, wreedheid wordt verweten.

Vanaf het Hellenisme vindt men een specifieke troostliteratuur. Grondlegger was de filosoof Krantor, die rond 300 v.Chr. een traktaat schreef 'Over de smart'. In de keizertijd werd dit als een afzonderlijk genre opgenomen binnen de theoretische retorica-literatuur. Voor ons zijn vooral de bewaarde werken van Plutarchus

(*Consolatio ad uxorem en Consolatio ad Apollonium*) belangrijk in dit genre. De overeenkomsten tussen *topoi* uit deze literaire bronnen en de epigrammen zijn zeer opvallend (gaat het om ideeën die via filosofen bij de bovenlaag van de bevolking zijn doorgedrongen, of andersom?) Ons opschrift biedt hier twee mooie voorbeelden van. Ten eerste is er de vraag om niet al te hevig te rouwen, ongetwijfeld een voortvloeiSEL van de Stoïcijnse *apatheia*-gedachte, die ook vaak terugkeert in officiële troostdecreten.

Dit idee mag niet worden gelijkgesteld met onverschilligheid. Seneca vatte de kwestie treffend samen: *fluant lacrimae sed eadem et desinant* ('laat de tranen maar vloeien, maar laat ze ook ophouden') (*ad*

Afb. 3. Een jonge ruiter (Vénilhac, 85).

Polybium 18, 6). Ook het idee dat de dood Noodzaak is (iedereen moet sterven) heeft heel veel literaire en epigrafische parallellen.

Twee andere, opmerkelijke troostgedachten willen ik hier nog even vermelden. De dood betekent in sommige opschriften een bevrijding van de kwalen van het leven:

(200, 3–4) Hermes met de mooie enkels nam je mee naar de Olympus; hij onttrok je aan het lastige leven van de stervelingen. (Milete, 2de eeuw)

Sterven betekent dan een gunst van de goden, haast een uitverkiezing. 'Wie de goden liefhebben, sterft jong' was een populair idee, die we haast woordelijk terugvinden in nr. 62 A 5–6:

Treur dus niet al te veel, want elk jong kind, zo zegt men, dat bemind wordt door de goden, sterft een vroegtijdige dood (Gytheion, eerste helft 1ste eeuw v.Chr.)

In enkele gevallen wordt het kind zelfs onder de goden opgenomen: als *heros*, als dienaar van de goden, als ster.

Besluit

Elke studie over kinderen in de Oudheid, en voor een deel dus ook de *Paidés Aoroi* van Vénilhac, mondt bijna onvermijdelijk uit in twee vragen.

De eerste vraag luidt veelal: hadden de antieken een besef van het kind-zijn? Enerzijds vinden we bij de antieke auteurs een vrij rijk en genuanceerd discours omtrent het kind, zijn verschillende levensfasen en psychologie⁷, anderzijds is er die zwaarwegende bewijslast van kinderen die al heel vroeg in het volwassenenleven werden geworpen. Deze vraag is ingegeven door het invloedrijke werk van de Franse historicus Ph. Ariès, die stelde dat 'het kind' een moderne uitvinding van de

17de/18de eeuw zou zijn.⁸ Het is echter de (bedrieglijke) eenvoud van de vraag die de kwestie zo ingewikkeld maakt. Ariès ver- trekt immers vanuit een zeer eigentijds standpunt. Ons modern begrip van 'kind- zijn' wordt vergeleken met oudere opvat- tingen over het kind; de tijd die wordt gekenmerkt door afwezigheid van onze hedendaagse begrippen wordt geklasseerd als 'de tijd voor de ontdekking', 'het oude, traditionele model' (voor Ariès de Middeleeuwen en de 15de–16de eeuw). Een continue, lineaire opvatting dus, die een evolutie ziet van een punt nul naar een punt één (onze tijd). De ontdekking van het kind wordt zo dus als het ware een *creatio ex nihilo*. Zou het niet eerlijker zijn te veronderstellen dat ook de oudere samen- levingen al een vaag vermoeden of besef hadden van kind-zijn, ook al stemt dit dan niet overeen met ons begrip van kinder- tijd?⁹ In die zin kan men stellen dat ook die samenlevingen het kind kenden, maar men mag hierbij nooit vergeten dat dit begrip fundamenteel kan verschillen van het onze. Het blijft hoe dan ook Ariès' grote verdienste ons tenminste op deze verschil- len, het relatieve karakter van de perceptie van het kind, attent te hebben gemaakt.

Ook de tweede vraag blinkt uit door bedrieglijke eenvoud: hielden de antieken van hun kinderen? Ook hier weer oeverloze polemieken tussen mensen die zweren bij literaire bronnen, waar onmiskenbaar heel ontroerende passages van kinderliefde te vinden zijn, en anderen die de soms bikkell- harde getuigenissen (te vondeling leggen, mishandeling) uit literatuur, epigrafie en papyrologie aanhalen als bewijs van het tegendeel. In feite is het zinloos te ontken- nen dat ook in de Oudheid liefde voor kin- deren bestond (noch Ariès noch deMause ontkennen dit). De vraag is wel of dit ge- voel als wezenlijk voor families en opvoe- ders werd beschouwd. L. deMause¹⁰ biedt hier mijns inziens een goede oplossing, die hij ontleent aan moderne psycho-analyti- sche inzichten. Hij ziet door de geschiede-

nis tot in het midden van de 20ste eeuw twee houdingen tegenover het kind, die vaak door elkaar voorkomen: projectie en reversie. Met reversie wordt een soort om- kering van de rollen bedoeld: men laat het kind de plaats innemen van een volwassen figuur. Projectie is het projecteren van typi- sche volwassen-gevoelens naar kinderen. Kinderarbeid is een treffend voorbeeld van reversie: al vroeg worden het kind volwas- sen verantwoordelijkheden toevertrouwd. Ook de *gèrotrophia* past in dit kader. Wan- neer men het kind al van heel jonge leeftijd af trots laat zijn op intellectuele prestaties en volwassen attitudes (het *puer-senex* model), dan is er eerder sprake van projec- tie. In beide gevallen is liefde helemaal niet uitgesloten. Hoe komt het dan dat deze houdingen ons vaak hard of weinig-kind- vriendelijk lijken? Omdat men in de hele geschiedenis (volgens deMause tot in het midden van onze eeuw) niet vertrouwd was met een derde mogelijke attitude tegenover kinderen: het empathische model. Hiermee wordt het vermogen van de volwassene bedoeld om terug te keren naar de typische kinderlijke leefwereld, en deze te interpreteren zonder vermenging met eigen projecties (deMause haalt in dit verband de termen *free-floating attention* en *listening with the third ear* aan). Deze hou- ding was de antieke samenleving ten ene male vreemd.

NOTEN

1. K.R. Bradley, *Child Labour in the Roman World, Historical Reflections/ Réflexions Historiques* 12 (1985) 311–30. Ook: Th. Wiedemann, *Adults and Children in the Roman Empire* (London 1989) 153–55.

2. De betekenis van het gebruikte woord is onzeker.

3. De testimonia over jeugdige geneesheren en juristen vindt men verzameld bij M. Kleijwegt, *Ancient Youth: the Ambiguity of Youth and the Absence of Adolescence in Greco-Roman Society* (Amsterdam 1991) 140–163/164–186.

4. *CIL* VI 8401 over een dichter jonger dan 12; Dessau, 5178 over een dertienjarige die het *Certamen Capitolinum* won. Plinius, *Epistulae*

7, 4, 2 vertelt hoe hij op twaalfjarige leeftijd een Griekse tragedie schreef.
5. Wiedemann (1989) 113–143 (magistraten) en 180 (priesters). Christendom: E. Eyben, Young Priests in early Christianity, in: *Panachaia. Festschrift für K. Thraede* (Münster 1995) 102–120.
6. L. deMause, The Evolution of Childhood, in: L. deMause (ed.), *The History of Childhood* (London 1976).

7. J.-P. Néraudau, *Être enfant à Rome* (Paris 1984) voor uitvoerig bewijsmateriaal (vooral 45–59).
8. Ph. Ariès, *L'enfant et la vie familiale sous l'ancien régime* (Paris 1973²).
9. A. Wilson, The Infancy of the History of Childhood: an Appraisal of Philippe Ariès, in *History and Theory* 19 (1980) 132–154 voor een kritische bespreking van de grondslagen van Ariès' werk.
10. DeMause in deMause (1976) 7–25 en 52–4.

Van muilezelschrobber tot consul?

Paul Claes

In zijn artikel over Publius Ventidius Bassus (*Hermeneus* 69, 5) zet H.C. Teitler terecht vraagtekens bij diens verleden als muilezeldrijver. Het door Aulus Gellius (15. 4) geciteerde spotticht op de politicus bevat mijns inziens een aanwijzing dat het verhaal niet al te serieus genomen moet worden. Teitler vertaalt het laatste vers '*Nam mulas qui fricabat, consul factus est*' als 'Wie pas nog muilezels afwreef, is nu consul.' Maar de letterlijke vertaling van *mula* is 'muilezelin'. Waarom zou Ventidius alleen muilezelinnen afgewreven hebben?

De sleutel ligt in het woord '*fricare*'. In *The Latin Sexual Vocabulary* (London,

Duckworth 1987, 184) wijst J.N. Adams erop, dat het woord weleens een seksuele betekenis heeft. Als voorbeeld geeft hij: '*lascivae nocte fricantur anus*' ('geile oudjes worden 's nachts genaaid', *Anth. Lat.* 190,8). De dubbele bodem van ons spotvers blijft bewaard in de volgende weergave: 'Wie pas nog muilezelinnen een beurt gaf, is nu consul'. Romeinen slingerden politieke tegenstanders graag obsceniteiten naar het hoofd. Satire vertekent het historisch plaatje. Mogelijk handelde Ventidius in muilezels, maar muilezelinnen heeft hij zelf vast nooit geschrobd.

Kruimels van de *Cena Cypriani*

A. Hilhorst

In zijn interessante artikel over het 'Gastmaal van Cyprianus' geeft dr. Bastiaensen zijn lezers twee kleine raadsels op, beide met betrekking tot een bijbelse Maria.¹ Ik wil een poging doen ze te beantwoorden, en maak van de gelegenheid gebruik om enkele opmerkingen over deze tekst maken.

Allereerst dan: wie is bedoeld in r. 98: 'Maria (vertoonde zich) als meesteres'? Het woord *domina*, 'meesteres', komt in de Latijnse bijbel maar vijftien keer voor, en nooit in de onmiddellijke omgeving van een Maria. Maar dat mag ons niet afschrikken. Het Nieuwe Testament vertelt nergens dat Jezus 'zoete lekkernij maakte' (r. 71); toch is deze uitspraak te begrijpen als we er een toespeling in herkennen op 'de psalmttekst over het woord van God, dat "zoet in de mond" is'.² Men heeft gedacht aan apocriefe bronnen, met name het Evangelie van Pseudo-Matthaeus, dat dateert van omstreeks 600 n.Chr., en aan de mededeling van Hiëronymus (omstreeks 400 n.Chr.) dat Maria in het Syrisch 'meesteres' genoemd wordt.³ Ik zou de inspiratie van de auteur toch liever in de bijbel zelf zoeken. Mijn eerste gedachte was de 'meesteres' uit de tweede brief van Johannes. Zij is naamloos, maar het is denkbaar dat de christelijke traditie haar vereenzelvigde met Maria, de moeder van Jezus. Tenslotte vertrouwde Jezus in zijn laatste uur zijn moeder toe aan 'de leerling die hij liefhad' (Joh. 19: 26-27); deze leerling werd algemeen voor Johannes gehouden, dezelfde Johannes die, naar men meende, de brieven van Johannes had

geschreven. We kunnen ook denken aan Lucas 1: 43, waar Elisabet Maria aanspreekt met een eerbied die past tegenover een *domina*: 'Waarom heb ik dit te danken, dat de moeder van mijn Heer tot mij komt?'

Maar aangezien onze auteur niet afkerig is van onverwachte toepassingen, ook als wij die minder gepast zouden vinden, zou ik nog een andere mogelijkheid willen voorstellen. In Genesis 39 wordt het beroemde Potifar-verhaal verteld, de bijbelse tegenhanger van het mythologische verhaal van Phaedra en Hippolytus. De vrouw van Potifar, die anoniem is, probeert tevergeefs de kuis Jozef te verleiden. Zoiets wordt van geen van de bijbelse Maria's verteld en het lijkt er dus op dat we hier niets te zoeken hebben. Maar we moeten leren van de auteur: hij kiest zijn gegevens met een superieure minachting voor de samenhang waarin ze voorkomen. Wij vinden dat hiermee een elementaire regel van tekstinterpretatie wordt overtreden, maar in vroegere tijden werd daar anders over gedacht. Zo zou de allegorische bijbelverklaring van de Hellenistische joden en de vroege christenen ondenkbaar zijn als ze wel met de context rekening hielden. Ik licht dus onbekommerd een zinnetje uit het verhaal: *post multos itaque dies iecit domina oculos suos in Ioseph*, 'na vele dagen dan richtte de meesteres haar ogen op Jozef' (Gen. 39: 7). Zou het kunnen zijn dat de Jozef van Genesis, één van de zonen van Jacob, is geworden tot Jozef, 'de man van Maria, uit wie Jezus geboren is, die Christus genoemd wordt' (Mattheus

1: 16)? Dit is minder onmogelijk dan het lijkt. Allereerst zijn de namen van beide mannen identiek, hoewel het Nieuwe Testament gewoonlijk een Semitische naamvorm aanhoudt voor oudtestamentische figuren en een vergriekste voor personen uit het Nieuwe Testament.⁴ Ten tweede heeft men de kuise Jozef van Genesis wel vaker de rol van de voedster-vader van Jezus opgedragen. In menige katholieke kerk kon (en kan) men op het zogenaamde Jozef-altaar, het altaar gewijd aan de nieuwtestamentische Jozef, de spreuk *ite ad Ioseph*, 'gaat tot Jozef' lezen. De spreuk spoort de gelovigen aan zich in gebed tot Sint Jozef te richten, maar komt regelrecht uit Genesis 41: 55, waar het uiteraard over de oudtestamentische Jozef gaat.

Het tweede raadsel betreft de uitspraak in r. 128, 'Maria werd gedood'. Men kan hier denken aan Maria Magdalena, die volgens Photius (9de eeuw n.Chr.) de marteldood gestorven is,⁵ maar opnieuw rijst de vraag of we geen bron in de bijbel zelf kunnen vinden. Zoeken we daar naar vermeldingen van de dood van vrouwen met de naam Maria, dan vinden we alleen Numeri 20: 1: 'het volk verbleef te Kades; Mirjam stierf daar en werd begraven' (de naam Mirjam is in de Latijnse bijbelvertaling Maria). Het bezwaar is dat 'sterven' niet hetzelfde is als 'gedood worden'; bovendien lijkt het tot de spelregels van onze auteur te behoren het bijbelse element moedwillig een andere functie toe te kennen dan het in de oorspronkelijke tekst had. Ik stel daarom een andere passage als inspiratiebron van r. 128 voor, en wel Lucas 2: 35. Maria en Jozef zijn met Jezus in de tempel van Jeruzalem. Ook de oude Simeon is daar en hij zegt tot Maria: 'door uw eigen ziel zal een zwaard gaan'. Het lijkt mij niet moeilijk deze woorden, geïsoleerd van hun omgeving, als een aankondiging van een gewelddadige dood te begrijpen.

Welke bedoeling heeft nu de schrijver

gehad bij het samenstellen van zijn tekst? Dat hij vermaak heeft willen bieden staat wel buiten kijf. Maar zou hij ook didactische bedoelingen gehad kunnen hebben, zodat 'ons gastmaal een geheugensteun zou zijn, een prettig hulpmiddel bij het in de geest prenten van bijbelse gegevens'? Dr. Bastiaensen, aan wie ik deze woorden ontleen, meent van niet: 'De *cena* zelf is erg breedsprakig en kiest bij de vermelding der figuren niet altijd voor het karakteristieke attribuut of het kenmerkende detail'. Ik ben het daar graag mee eens. En toch denk ik dat we de schrijver te kort doen als we hem maar één bedoeling toeschrijven, 'de lachlust van lezer casu quo behoort te wekken'.⁶ Inderdaad, het gaat niet om het in de geest prenten van bijbelse gegevens, om het invoeren van iets dat nog ontbreekt. Maar het is wel een uitdaging aan ervaren bijbellezers: zijn zij in staat de bijbelse oorsprong te herkennen van de voorstellingen die hun hier in karakteristieke vervorming worden aangeboden? Zo gezien is de 'carnavaleske' vormgeving behalve vermakelijk ook wel degelijk functioneel.

Een laatste opmerking over de *Cena*. We kunnen twisten over de letterkundige waarde van het werk en over de fijngevoeligheid van de schrijver. Maar we kunnen het geschrift ook gebruiken om meer te weten te komen van de receptie van de bijbel. Ik noem hier maar één voor de hand liggend voorbeeld. Als we aannemen, wat mij redelijk lijkt, dat alle personen die in de *Cena* genoemd worden als 'bijbels' bedoeld zijn, worden de deuterocanonieke of – in de alternatieve terminologie – apocriefe boeken tot de bijbel gerekend. Dit blijkt uit de vermelding van Tobias (r. 20, r. 60 en r. 83), Susanna (r. 23, r. 82 en r. 127), Azarias (r. 51), Holofernes (r. 75), Judith (r. 118) en Ananias (r. 130). De schrijver huldigt dus de ruimere opvatting over de canon van het Oude Testament. Maar ook in het Nieuwe Testament is hij niet eenken-nig: de – zoals wij nu zeggen – apocriefe

Handelingen van Paulus en Thecla doen op voet van gelijkheid mee met de boeken die wij nog altijd tot het Nieuwe Testament rekenen. Zo vinden wij Thecla (r. 23, r. 108 en r. 116), Hermocrates (r. 62) en Hermippus (r. 80). Dit apocrief treffen we vaker in canoniek gezelschap aan. Zo figureert Thecla als enige niet-bijbelse figuur in de *Physiologus*.⁷ Onze tekst blijkt dus van waarde voor de studie van de bijbelcanon. Dat onderwerp willen we aan de specialisten overlaten. Maar wat let ons de uitdaging van de schrijver aan te nemen en voor iedere vermelding de bijbehorende bijbelplaats te zoeken? Zo'n puzzel hoeft voor de puzzels in de weekendbijlagen van onze kranten niet onder te doen.

NOTEN

1. A. Bastiaensen, Bijbelse figuren aan een bruiloftsmaal. De *Cena Cypriani*, *Hermeneus* 69 (1997) 315–23: 323 n. 2.
2. *Ib.* 320. Vgl. Psalm 119 (Vulgaat 118), 103: *quam dulcia faucibus meis eloquia tua super mel ori meo*, 'hoe aangenaam zijn uw uitspraken voor mijn gehemelte, meer dan honing voor mijn mond'. Chr. Modesto, *Studien zur Cena Cypriani und zu deren Rezeption* (Classica Monacensia 3; Tübingen 1992) 25 en 47 denkt aan Jes. 7: 14–15.
3. Modesto, a.w. 42; Th. Ricklin, *Imaginibus vero quasi litteris rerum recordatio continetur*. Versuch einer Situierung der *Cena Cypriani*, in: A. Kessler - Th. Ricklin - G. Wurst (ed.), *Peregrina Curiositas. Eine Reise durch den orbis antiquus. Zu Ehren von Dirk Van Damme* (Novum Testamentum et Orbis Antiquus 27; Freiburg Schweiz-Göttingen 1994) 215–38: 228.
4. Zie hiervoor F. Blaß - A. Debrunner - F. Rehkopf, *Grammatik des neutestamentlichen Griechisch* (Göttingen 1979¹⁵) § 53.
5. Ricklin, a.w. 229.
6. Bastiaensen, a.w. 321.
7. F. Ledegang, *Christelijke symboliek van dieren, planten en stenen. De Physiologus* (Christelijke Bronnen 6; Kampen 1994) 118.